

**SERMAYE-DOĞA İLİŞKİSİ VE 21. YÜZYIL TARIM
SORUNU: EKONOMİ-POLİTİK VE POLİTİK
EKOLOJİYİ BULUŞTURMAK**

**CAPITAL-NATURE RELATION AND THE 21ST
CENTURY AGRARIAN QUESTION: BRIDGING
POLITICAL ECONOMY AND POLITICAL ECOLOGY***

Zehra TAŞDEMİR YAŞIN*

ÖZ

21. yüzyıl tarım sorunu, küresel ölçekli sermaye birikimi süreçlerinin artan doğa tahakkümü üzerinden genişlemesi ve derinleşmesi kapsamında dönüşmektedir. Bu makale, 21. yüzyıl tarım sorununu kapitalist dünya ekonomisinin sosyo-ekolojik çelişkileri bağlamında ele almaktadır. Makale, öncelikle mevcut eko-Marksist yaklaşımların kritik bir incelemesi aracılığıyla kapitalizmin ekolojik çelişkilerini anlamaya yönelik teorik bir perspektif ortaya koymaktadır. Daha sonra bu yaklaşım üzerinden, Marksist ekonomi-politik literatürde geleneksel tarım sorunu anlatısının güncel tarihsel düzlemdeki sınırlarını göstermekte ve tarımı bir üretim alanı olmanın ötesinde, aynı zamanda sosyo-ekolojik bir yeniden üretim ilişkisi olarak konumlamakta ve bu ilişkinin nasıl bir dönüşüm geçirdiğini sorunsallaştırmaktadır. Bu kapsamda,

* Bu çalışma, Avrupa Birliği'nin Avrupa Araştırma Konseyi (ERC) Synergy Programı tarafından desteklenmiş ve REAL projesi (ERC-2022-SYG REAL 101071647) kapsamında fon almıştır. Özyeğin Üniversitesi LOAF Lab ve Yerküre Yerel Çalışmalar Kooperatifi bünyesinde "Türkiye Tarım Tartışmaları Mirası ve Geleceği Kuşaklar Arası Seminer Dizisi" adıyla Türkiye'de tarım ve kırsal tartışmalarına önemli bir güncel zemin kazandıran ve böylece bu makalenin hazırlanmasına vesile olan Candan Türkkan, Atakan Büke ve Murat Bayramoğlu'na ve değerlendirmeleriyle bu makaleye katkı sunan iki hakeme teşekkür ederim.

* Doktora Sonrası Araştırmacı, ICTA-UAB, Barselona, İspanya, zehra.yasin@uab.cat, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5823-7145>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 17.10.2024

Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 23.01.2025

tarımın ekstraktif bir değer üretim modeli olarak yeniden yapıldığı; bu doğrultuda tarım, toprak ve doğanın artan ve çeşitlenen biçimlerde küresel değer ilişkileri ve zinciri tarafından domine edildiği ve bu süreçlerin bir ürünü olarak tarım-çevre-gıda-toprak eksenli bir sosyo-ekolojik kriz dinamiği ortaya çıktığı tartışılmaktadır. Bu tartışma, Türkiye'de tarım ve kırsal dönüşümü ile sermaye-doğa ilişkisinin tarihsel olarak nasıl yeniden inşa edildiğine dair kavramsal bir çerçeve sunmakta ve özellikle kırsal-çevre hareketlerinin genişlettiği politik-ekolojik alanın önemine ve bu dönüşümle ve sosyo-ekolojik krizle ilişkisine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: 21. Yüzyıl Tarım Sorunu, Doğa Eksenli Tarım Sorunu, Ekstraktif Tarım, Sosyo-Ekolojik Kriz, Politik Ekoloji.

ABSTRACT

The 21st-century agrarian question is transforming in the context of an expanding and deepening domination of nature through global-scale capital accumulation processes. This article addresses the 21st-century agrarian question within a broader context of the socio-ecological contradictions of the capitalist world economy. It first presents a theoretical perspective to the understanding of the ecological contradictions of capitalism through a critical examination of existing eco-Marxist approaches. Then, through this perspective, it demonstrates the limitations of the traditional accounts of the agrarian question in the Marxist political economy in the contemporary historical context and specifies agrarian relations not only as a social relation of production but also as a socio-ecological relation of reproduction, problematizing how the latter has undergone major transformation. In this context, it discusses how agriculture is restructured as an extractive value model; how agriculture, land, resources and nature are increasingly and diversely dominated by global value relations and chains; and how these processes produce a socio-ecological crisis dynamic centered around agriculture, environment, food, and land. This discussion primarily offers a conceptual lens for understanding and exploring how the agrarian relations, the countryside and

the relationship between capital and nature in Turkey have been reconfiguring, highlighting the significance of the political-ecological field created and expanded by rural-environmental movements in connection to this transformation and its socio-ecological contradictions.

Keywords: 21. Century Agrarian Question, Agrarian Question of Nature, Agro-Extractivism, Socio-Ecological Crisis, Political Ecology.

GİRİŞ

Küresel gıda-tarım endüstrisinin iklim değişikliğine ve küresel çevre krizine etkisi birçok güncel araştırma tarafından ortaya konulmaktadır. Bu etkiyi gösteren birkaç somut örnek vermek gerekirse; küresel endüstriyel gıda-tarım sistemi, yaban hayatının tarihteki altıncı büyük kitlesel yok oluşundan, toplam sera gazı salımlarının üçte birinden, toplam tatlı su kaynakları kullanımının %70'inden, tüm arazi kullanımının %40'ından ve toplam ekili tarım arazilerinin %33'ünün yem bitkisi üretim alanlarına dönüşümünden sorumludur (Weis, 2007, 2010; Baird ve Barney, 2017; Mahowald vd. 2017; Crippa vd., 2021; Selwyn, 2021). Böylece, gıda-tarım endüstrisi toplum ve doğa arasındaki metabolik dengenin bozulmasına neden olan çok boyutlu bir sosyo-ekolojik istikrarsızlığın ya da krizin tetikleyici ana unsurlarından biri haline gelmiştir. Toprak erozyonu, aşırı su tüketimi, gıda atığı birikimi, gıda fiyatlarındaki dalgalanmalar, gıda ve beslenme krizi, obezite, kırsalda yerinden edilme, göç, aşırı kentleşme ve işsizlik, söz konusu küresel sosyo-ekolojik krizin birbiriyle ilintili bileşenleri arasındadır (Weis, 2010; Araghi, 2009b; McMichael, 2016; Taşdemir Yaşın, 2023). Neoliberal “iklim güvenliği” yaklaşımı bu krizin çözümüne yönelik hegemonik bir alan yaratmış ve tarım-çevre krizinin çözümünü “yeşil” çözümler ve “iklim-duyarlı” akıllı teknolojiler gibi yeni sermaye birikimi alanlarında konumlandırmıştır. Ancak, bu yanlış çözümler hem tarımın hem de iklim ve ekolojinin biyofiziksel temellerini daha da erozyona uğratmıştır (Weis, 2010; Borras ve Franco, 2018; Akram-Lodhi, 2021: 696).

Söz konusu sosyo-ekolojik kriz dinamiklerine karşın, 21. yüzyıl kapitalist dünya ekonomisi biyoekonomi ve doğanın metalaşması ve kapitalizasyonu eksenli sermaye birikimi süreçlerini yapısal hale getiren bir dönüşüm süreci sergilemektedir. Dünya Ekonomik Formu bu dönüşümü fiziksel, dijital ve biyolojik dünyaların dijital/otomasyon/genetik teknolojiler aracılığıyla birleşimini kapsayan “dördüncü endüstriyel devrim” (Schwab, 2017) olarak tanımlamaktadır. Tarım-gıda endüstrisinin ve tarımsal üretimin yapısal

dönüşümü de bu dünya-tarihsel düzlem bağlamında ele alınmalıdır. Bu dönüşüm, Marksist ekonomi-politik çerçevede özellikle emek ekseninde tartışılan çağdaş tarım sorununun da dönüşümüne işaret etmekte ve emek-sermaye ilişkisi analitik lensinin teorik sınırlarını ortaya koymaktadır. Bu sınırlar artan biçimde politik-ekolojik yaklaşımların tarım sorunu analizine dahil edilmesi gerekliliğini göstermektedir. Bu doğrultuda, bu makalenin temel amacı tarımın küresel ölçekli yakın tarihsel dönüşümünü sosyo-ekolojik bir perspektiften, yani insan/toplum-doğa ilişkisinin sürdürülebilirliği perspektifinden, anlamak ve 21. yüzyıl tarım sorununu kapitalizmin sosyo-ekolojik çelişkisinin bir bileşeni olarak konumlandırmaktır. Kapitalizmin sosyo-ekolojik çelişkisi, kapitalist üretim ilişkilerinin doğayı ve insan-doğa ilişkisini değer/sermaye birikimi güdüsüyle dönüştürerek hem insan hem doğa için yaşamsal bir kriz ortaya çıkarmasını ifade etmektedir.

Bu makale, tarım sorununun Marksist değer kuramı kapsamında geliştirilen geleneksel teorik anlatımının güncel konjonktürde sosyo-ekolojik ekseninde gerçekleşen kırsal dönüşüm süreçleri ile bu süreçlerin ürettiği politik-ekolojik ekseninde şekillenen toplumsal alanı anlamadaki yetersizliğini ortaya koymaktadır. Dünya genelinde ortaya çıkan ve yayılan “gıda egemenliği”, “toprak egemenliği”, “kaynak egemenliği” gibi söylemleri merkezileştiren köylü-tarımsal üretici hareketleri, post-kapitalist kırsal kooperatifleşme ve kolektif eko-tarım ve agroekoloji hareketleri, madencilik ve ekolojik kırım karşıtı çevreci kırsal toplumsal hareketler ve tarımsal-iklim adaleti hareketleri söz konusu politik ekolojik alanın önemli toplumsal bileşenlerini oluşturmaktadır. Bu hareketler gıdayı, tarımı, toprağı ve kırsalı doğa, insan-doğa ilişkisi ve toplumsal yeniden üretim ilişkileri ekseninde politikleştirmekte, tarımın kendisini politik bir araç ve pratik haline getirmektedir. Böylece bu hareketler kırsalda ve tarımda kapitalist gelişme ve değişme olgusunu Marksist sermaye-emek ilişkisi analitik lensi dahilinde hem köylülükten ücretli emeğe geçiş doğrultusunda okuyan lineer yaklaşımların, hem de coğrafyaya özgü farklılaşan emek biçimlerinin sermaye tarafından kapsanması biçiminde okuyan tarihsel yaklaşımların kavramsal sınırlarını göstermekte, doğa, yaşam ve ekolojik değişme odaklı yeni bir tarihselliği ve politik rasyonaliteyi inşa etmektedirler. Kırsal-tarımsal politik alanı, kapitalist gelişmenin dağılım eksenli üretim ilişkileri ve toplumsal çelişkileri bağlamının ötesinde toplum-doğa ilişkisi ve sürdürülebilir yaşam eksenli üretim ve yeniden üretim (*reproduction*) ilişkileri ve sosyo-ekolojik çelişkileri bağlamında yeni, politik-ekolojik, bir zemine taşımaktadırlar (Salleh, 1997; Barca, 2020). Ekolojik ihtilaflar, çevresel adalet, toplumsal-ekolojik yeniden üretim ve toplumsal çevre hareketlerini merkezine taşıyan disiplinlerarası politik ekoloji alanının çok boyutlu tartışma zemininde bu yeni kırsal hareketler en önemli yeri teşkil etmektedir

(Martinez-Alier, 2002; Martinez-Alier vd., 2016; Barca, 2020; Leff, 2021). Ancak, bu hareketlerin toplumsal-tarihsel karakterini ve politik özneliğini anlamak ekonomi-politiği ve politik ekolojiyi buluşturan entegre yaklaşımların gerekliliğini ortaya koymaktadır (bkz. Barca, 2020; Borrás vd., 2021). Bu aynı zamanda, eko-Marxist ve Markist ekofeminist eleştirilerin yakın zamanda geliştirdiği kavramsal dağarcık ile tarih-teori ilişkisini yeniden inşa etmesi ve bu minvalde politik-ekolojiye doğrudan dahil olması anlamına gelmektedir.

Bu doğrultuda, bu makale iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda, eko-Marxist ekonomi-politiğin kapitalizmin sosyo-ekolojik çelişmesine ve sosyo-ekolojik dönüşümün kaynaklarına birbirinden farklılaşan yaklaşımları ele alınmaktadır. Burada amaç, farklı perspektiflerin ve sonuçlarının mukayeseli bir analizi ile 21. yüzyıl sosyo-ekolojik ve politik-ekolojik tarihselliğinin zorunlu kıldığı yeni bir tarih-teori ilişkisini inşa edebilecek kavramsal araçları ortaya koymaktır. İkinci kısımda ise, söz konusu araçlar 21. yüzyıl tarım sorununun dünya-tarihsel düzlemde dönüşümünü ve bir sosyo-ekolojik kriz dinamiği haline gelmesini anlamada kullanılmaktadır. Burada sunulan yaklaşımın amacı, kapitalist tarımın dönüşümünde emeği ve sermaye-emek ilişkisinin dönüşümünü göz ardı etmek veya kavramsal olarak analiz dışı bırakmak değildir. Emeği ve emek sorununu yeniden şekillendiren ve çeşitlendiren dünya-tarihsel bir doğa sorununun mevcudiyetinin altını çizmek ve bu iki sorunun tarihsel olarak birbirini nasıl etkilediğini anlamaya yönelik yeni bir analiz zemini oluşturabilmektir. Böylece, bu makale dünya-tarihsel düzlemde tartışılacak sosyo-ekolojik tarım sorunu yaklaşımı ile tarımın ve kırsal sermaye-doğa ilişkisinin (yeniden) inşası temelinde dönüşümü, bu dönüşümün toplum-doğa ilişkisi ve çevre krizi açısından sonuçları ve yeni kırsal-tarımsal-çevre hareketlerinin inşa ettiği politik-ekolojik alanın anlaşılmasına yönelik çoğunlukla mevcut literatüre dayalı teorik ve metodolojik düzeyde katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Türkiye düzleminde, tarım ve tarım sorununun tarihsel olarak dönüşümü kapsamında temel analiz unsurları çoğunlukla kırsal değişme ve gelişme, tarımsal emek, istihdam ve proleterleşme olarak kendini göstermiştir (kapsamlı analizler için bkz. Keyder ve Yenil, 2013; Aydın, 2018). 2000'li yıllarda ise gıda, beslenme, köylülük, çiftçi örgütlenmeleri, toplumsal cinsiyet ve ekolojik tarım eksenli çalışmalar artmış ve politik ekoloji yeni bir perspektif ve eksen olarak tarım-kırsal çalışmalarına dahil olmaya başlamıştır (bkz. Özkaya, 2019; Adaman ve Akkoç, 2023; Türkkan, 2023). Kırsal ve tarımsal üretimin sosyo-ekolojik değişimi ve dönüşümü ve bunun ekonomi-politik yapının dönüşümü ile ilişkisi hem tarihsel hem de güncel çerçevede derinlemesine ampirik araştırmalara ve analize muhtaçtır. Türkiye'de tarım tartışmalarında bu minvalde hem kapsamlı bir literatür değerlendirmesi ve teorik tartışma eksiği, hem de Türkiye'de kırsal ve

tarımın sosyo-ekolojik dönüşümüne yönelik ampirik araştırma eksikliği söz konusudur. Bu makale, bu ihtiyaca söz konusu literatürü sistematik ve mukayeseli olarak analiz ederek ve tarım sorunu bağlamında konumlandırarak teorik düzeyde katkı sağlamayı ve Türkiye'nin söz konusu literatürde kendine özgü dinamikleri doğrultusunda ve ampirik araştırmalarla yer almasına yönelik bir tartışma zemini yaratmayı amaçlamaktadır.

1. MARKSİST EKONOMİ-POLİTİK VE KAPİTALİZMİN SOSYO-EKOLOJİK ÇELİŞKİSİ

Ekososyalizm ve İkinci Çelişki

Ekososyalizm ya da *sosyalist ekoloji* fikrinin ilk tezahürü Barry Commoner tarafından 1970'lerin başında tam da Fordist birikim rejimi krizinin ortaya çıktığı tarihsel konjonktürde öne sürülmüştür. Commoner çevresel krizi hem ekolojik hem de toplumsal bir kriz olarak değerlendirerek, kaynağını özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası üretim teknolojilerinin dönüşümü ile ortaya çıkan büyüme modelinin ekoloji-karşıtı bir biçimde tezahür etmesiyle açıklamıştır (Commoner, 1972: 187-208). Commoner kapitalizmin ekolojik anlamda sürdürülebilir olmayan bir sistem olduğunu ilan etmiştir. Çevresel krizin çözümünün ise, gündelik toplumsal yaşamı yöneten politik ve ekonomik güçlerin yapısal dönüşümüyle mümkün olabileceğini savunmuştur (Commoner, 1972: 294).

Ekososyalizmi daha sistematik anlamda ilk kez 1988 yılında kurduğu *Kapitalizm Doğa Sosyalizm (Capitalism Nature Socialism)* isimli dergiyle James O'Connor teorik bir ifadeye bürümüştür. O'Connor kapitalizmin ekolojik çelişkisi analizinde "ikinci çelişki" olarak adlandırdığı yeni bir kavramı Marksist literatüre kazandırmıştır. *İkinci çelişki*, Marksist kriz kuramına yeni bir yaklaşım getiren ikinci bir kriz kuramı olarak görülebilir. Her iki çelişki de değer üretimi ile değer realizasyonu (piyasa aracılığıyla gerçekleşmesi) arasındaki bir gerilimi ifade ederken, birinci kriz kuramı bu çelişkiyi kabaca üretim güçleriyle üretim ilişkileri (emek-sermaye ilişkisi) arasında konumlandırarak talep taraflı bir *eksik tüketim* ya da *fazla üretim* krizine işaret eder ve üretilen (artı) değer realize edilememesini ifade eder. O'Connor'ın ikinci çelişkisi ise "üretim koşulları" boyutunu da analize ekleyerek, üretim ile koşulları arasındaki gerilime işaret etmektedir. Bu koşullar emek gücü, doğa ya da ekolojik koşullar ile üretim altyapısı (teknoloji, fiziki altyapı vb.) gibi toplumsal yeniden üretim ilişkileri kapsamında şekillenen koşulları içermektedir ve üretim arzını etkilemektedir. O'Connor'a göre, sermayenin üretimin yükünü bu koşullara yükleyerek maliyetleri dışsallaştırması aslında bu koşulların verimliliğini düşürür ve tam tersine maliyet artışına neden olur. Böylece, önerdiği "Marksist ekolojik kriz teorisi" *bir eksik üretim krizine* işaret

eder ve (artı) değerin üretilmemesini ifade eder (O'Connor, 1991, 1994, 1996). O'Connor'ın ikinci çelişkisi yalnızca kapitalizmin kriz eğilimlerinin anlaşılmasına yeni bir boyut getirmekten ibaret değildir. Aynı zamanda, kapitalizmin ekolojik çelişkisinden ortaya çıkan yeni bir politik düzlemi de ortaya çıkarmaktadır. Ona göre, özellikle 1980'lerden itibaren yükselen çevre hareketleri gibi yeni sosyal hareketler üretim koşullarının yeniden üretimine yönelik toplumsal ilişkilerin dönüşümüyle ilişkilidir (O'Connor, 1996: 201).

O'Connor'ın ikinci çelişki yaklaşımını, bu yaklaşımın ortaya çıktığı tarihsel düzlemde konumlandırmak gerekir. *Kapitalizm Doğa Sosyalizm*'in yayın hayatına başlamasının hemen öncesinde, 1987 yılında, Birleşmiş Milletler "Ortak Geleceğimiz" (*Our Common Future*) başlıklı Brundtland Raporu'yla "sürdürülebilir kalkınma" fikrini, Commoner'ın bunun kapitalist sistemde imkânsızlığı tezine karşıt bir biçimde, ilk kez kurumsal olarak öne sürmüştür. Başka bir deyişle, ekolojik kriz sorunsalı ana akım "sürdürülebilir kapitalizm" tezinin gelişmesiyle birlikte artık politik bir önem kazanmıştır. Bu bağlamda, O'Connor'ın "ikinci çelişki" argümanı neoliberal "sürdürülebilir kalkınma" söylemi hegemonyasına bir karşı çıkıştır. Ancak, bu karşı duruşun kavramsal araçları arasında "dışsallık" (*externality*) söylemi gibi ortak yönler de bulunmaktadır. Tam da bu nedenle, O'Connor'ın kapitalizmin ekolojik krizi teorisi çok sayıda eleştiriye de beraberinde getirmiştir (Gorz, 1994; Toledo, 1996; Burkett, 1999; Foster, 2002). Bu eleştiriler, kapitalizmin ekolojik çelişkisini O'Connor'ın analizinden daha geniş bir perspektife taşır. Güncel konjonktürde özellikle eko-Marksizm perspektifini temsil eden iki yaklaşım önemlidir. Birinci yaklaşım, ekolojik çelişkinin kapitalizmin dışsal değil içsel bir dinamiği olduğunu önerir. Kapitalizmin sömürü oranının artmasından kaynaklanan "birinci kriz" dinamiğinin aslında zaten doğaya ya da üretim koşullarına daha fazla el konulması ve doğanın emek sömürsüne dayalı değer üretiminin bir aracı haline gelmesine bağımlı olduğunun altını çizer (Burkett, 1999: 195-196). İkinci yaklaşım ise, söz konusu çelişkiyi doğanın Karl Polanyi'nin deyimiyile hayali/kurgusal bir metaya (*fictitious commodity*) dönüşmesi üzerinden üç dinamik temelinde de ele alır. Birinci dinamik, Marx'ın da değindiği üzere beşeri tarihte belki de ilk kez doğanın tamamen üretim ya da tüketim ihtiyaçları için tahakküm edilerek bir üretim/tüketim kaynağı ya da nesnesi haline gelmiş olmasıdır. İkinci dinamik, doğanın kendi için/öz değerinin piyasa değeri tarafından kapsanmasıdır. Son dinamik ise, doğanın metalaşmasının (bir üretim koşulu olarak) doğanın kendisini ve dolayısıyla kapitalist üretimi baltalamasıdır (Foster, 2002: 31-35). Dolayısıyla, James O'Connor'ın yaklaşımında kapitalist üretimin "dışsal" maliyetleri ya da koşullarına atfedilen ekolojik çelişki kavramı, eko-Marksist yaklaşımlarda kapitalist üretimin içsel çelişkisi olarak revize edilmiştir. Ancak, söz konusu içsel çelişkinin teorik ve ampirik mahiyeti önemli

olup, bir sonraki bölümde gösterileceği üzere giderek birbirinden ayrışan her iki yaklaşım çerçevesinde kaynağı ve politik sonuçları farklılaşma göstermiştir. Bu farklılaşma, daha sonra değerlendirileceği üzere hem 21. yüzyıl tarım sorununun ekolojik dinamiklerinin anlaşılması açısından önem kazanmakta, hem de söz konusu tarım sorununun ampirik zemininde yeni bir kavramsal-epistemik düzlemde bir araya gelmektedir.

Eko-Marksizm I: Metabolik Yarılma ve Eksik Değerleme

Eko-Marksizm'in yukarıda belirtilen iki yaklaşımı, John Bellamy Foster tarafından geliştirilen *metabolik yarılma* teorisi ve Paul Burkett tarafından geliştirilen ve sonrasında özellikle Jason Moore'un çalışmaları çerçevesinde *ucuz doğa* olarak ifade edilen *eksik değerlendirme* ve/ veya *el koyma ile birikim* (*accumulation by appropriation*) teorisi ile ifade edilebilir. Temelde Marx'ı referans almış olsalar da kapitalizmin doğa ve ekolojik değişim ile ilişkisi ve Marx'ın bu ilişkiye nasıl yaklaştığı aşağıda ele alınacağı gibi her iki teoride farklılaşma göstermektedir.

Metabolik yarılma teorisi, Marx'ın toplum ile doğa arasındaki döngüsel ve birbirini besleyen metabolik ilişkiyi ifade eden *toplumsal metabolizma* yaklaşımına dayanmaktadır. Alfred Schmidt (1965) tarafından ayrıntılı bir biçimde analiz edildiği gibi, Marx genel anlamda üretim sürecini insan ve doğa arasındaki toplumsal ve materyal bir ilişki olarak görür. Emek, insan ile doğa arasındaki metabolik etkileşimin en temel aracıdır. Kugelman'a yazdığı mektubunda sosyo-ekolojik metabolizmanın tarihsel olarak ayırt edici farklı biçimlerini belirtir (Schmidt, 1965: 98). Örneğin, avcılığa dayalı toplumlardaki toplumsal metabolizma ile tarım toplumundaki toplumsal metabolizma farklı biçimde işler. İkincisinde temel amaç sürdürülebilir toprak verimliliğidir. *Grundrisse'de* yer verdiği üzere, kapitalist üretim ilişkilerine dayalı toplumlarda ise (ücretli) emek ve meta formu insan-doğa ilişkisine aracılık eder. Böylece, bu ilişkinin hem materyal niceliğini hem de toplumsal niteliğini sosyo-ekolojik metabolizmayı bozacak ölçüde dönüştürür ve insanın doğadan ya da kendi varlığının "inorganik koşullarından" ayrılmasına ve yabancılaşmasına neden olur (Marx, 1973: 289). *Kapital'de*, bu yaklaşımını modern sanayi ile tarım arasındaki ilişki ya da iş bölümü üzerinden somutlaştırır. 19. yüzyılın ortalarında gübre endüstrisi ve toprak kimyasının gelişmesine dayalı ikinci tarım devriminin yaşandığı ve temel tarımsal ürünlerin uluslararası ticaretinin arttığı bir tarihsel düzlemde (Foster 1999), Marx'ın temel çıkış noktası kapitalist endüstriyellemenin kent ve kırsal, gıda üretimi ve tüketimi, proleterleşen ve kentlileşen nüfus ile toprak arasındaki ilişkinin ve böylece toprak verimlilik döngüsünün kırılması olgusudur (Marx, 1976: 63).

Marx'ın kısaca vurguladığı toplumsal metabolizmanın bozulması meselesi, John Bellamy Foster'ın kapitalizmin ekolojik çelişkinin kuramsal analizi olarak geliştirdiği “metabolik yarılma” teorisinin merkezini oluşturur. Ona göre, Marx'ın işaret ettiği metabolik yarılma kavramı kapitalist toplumlarda insan-doğa ilişkisinin günümüzde de geçerliliğini koruyan en güçlü ekolojik kritiğidir. Özellikle ilk çalışmalarında, Foster metabolik yarılmayı özellikle kent ve kırsal arasındaki kapitalist iş bölümünün anti-ekolojik karakteri üzerinden ele alır (Foster, 1999a: 163). Kent-kırsal bölünmesi sadece toprak verimliliğini düşürmez. Aynı zamanda, kentlerde kirliliğin artmasına, atık birikimine, kömür rezervlerinin tükenmesine ve ormanların yok edilmesine neden olur (Foster, 1999b). Daha sonraki çalışmalarında iklim krizi, biyoçeşitliliğin azalması gibi güncel önemi artan küresel olguları vurgulayarak bu perspektifin küresel ölçekte gerçekleşen bir olguya işaret ettiğini vurgular. Bu doğrultuda, temel savlarını değiştirmemekle birlikte kavramsal araçlarını özellikle yer bilimcilerin “Antroposen Çağı” tartışmalarını yansıtan bir şekilde “antroposenik yarılma” gibi nosyonlar üzerinden yeniler (Foster, 2022).

Teorik ve epistemolojik çerçevede konumlandırmak gerekirse, metabolik yarılma teorisi Marx'ın değer teorisinin bir uzanımıdır. Metabolik yarılma, kapitalist değer ilişkilerinin inşasında Marx'ın “ilkel birikim” olarak ele aldığı tarihsel süreçler aracılığıyla köylünün topraktan ve üretim araçlarından ayrılması ve doğanın proleter emeğin ve kentli üretim ve tüketimin bir materyal enstrümanı ya da hammaddesi haline dönüşmesini anlatan bir *ayrılma (separation)* ya da *soyutlanma (abstraction)* sorunsalını ve bunun sonucunda sosyo-metabolik döngünün bozulması biçiminde gelişen “nitel” bir ekolojik krizi işaret eder. Bu krizin temel kaynağı sermaye-emek ilişkisinin, değer formunun ya da “değer yasasının” inşası ve genişlemesidir. Ancak, James O'Connor'ın ikinci çelişkisinden farklı olarak, burada ekolojik kriz kapitalist üretimin krizinin ötesinde hem Antroposen'in hem de gezegenin krizidir.

“Ayrılma sorunsalı” dışında, eko-Marksist perspektif gene kaynağı Marx'ta konumlandırılan ikinci bir sorunsalı daha tanımlamıştır. Paul Burkett'in eko-eleştirisini, kapitalist üretimin tarihsel olarak ayırt edici ekolojik sonuçlarını anlamamızı sağlayacak *eksik değerlendirme (undervaluation)* kavramını merkezileştirir. “Eksik değerlendirme sorunsalı” temel olarak sermayenin doğayı kapitalist üretimin bir materyal koşulu ve kullanım değerinin (*use value*) temel kaynağı haline getirmiş olmasını vurgular. Bu anlamda, sermaye birinci perspektifin ortaya koyduğu gibi yalnızca insan-doğa ilişkisinin kırılmasına ya da soyutlanmasına neden olmaz. Aynı zamanda, doğanın toplumsal-kültürel değerini dönüştürerek veya yok ederek kapitalist üretim ilişkileri ve kapitalist piyasa düzleminde yeniden değerler. Burkett'e göre, Marx'ın analizinde üreticilerin kendi doğal üretim koşullarından

ayrılması, bu koşulların özel mülkiyete dönüşmesi ve doğanın kapitalist üretimin serbestçe el konularak kullanım değeri üretimi koşuluna dönüşmesi tekil bir sürecin farklı boyutlarıdır. Emeğin sermaye tarafından kapsanması ve domine edilmesi aynı anda doğanın da sermaye tarafından kapsanması ve domine edilmesini beraberinde getirir. Çünkü, kapitalist üretimin ya da emeğin verimlilik artışı yalnızca buna tekabül edecek bir doğal kaynak ya da hammadde artışıyla yani doğaya “maliyetsiz” olarak el konularak mümkün olabilir. Doğa, materyal/maddi varlıkların (servetin) ya da kullanım değerinin ana kaynağı ve özü iken, kapitalist üretim ilişkilerinde servetin toplumsal biçimine ya da değişim değerine bir katkıda bulunmaz. Çünkü, değişim değerinin tek kaynağı emek sömürüsüne dayalı üretilen değerdir. Dolayısıyla, Marx tarafından Kapital birinci ciltte ayrıntılı bir şekilde analiz edildiği üzere, meta formunun kullanım değeri ile değişim değeri arasındaki çelişki, aynı zamanda servetin kapitalist toplumlardaki tarihsel biçimiyle doğal-materyal biçimi arasındaki çelişki olarak tezahür eder. Doğanın “eksik değerlendirilmesi”, bu çelişkinin bir sonucu olarak kullanım değerinin (yani doğanın) değişim değeri tarafından yabancılaştırılmasıyla ortaya çıkar (Burkett, 1999a: 19-27, 62-74, 81-83). Başka bir deyişle, Burkett Marx’ın değer teorisinin özü itibarıyla kapitalist toplumsal ilişkilerin ekolojik boyutunun bir kritiğini de ihtiva ettiğini öne sürer.

Şu hâlde, Burkett’in bir nevi görünür kıldığı “eksik değerlendirme” sorunsalı sermaye birikiminin emek verimliliği artışıyla genişlemesi için doğanın sınırsız bir biçimde el konulması ve tüketilmesini ifade etmektedir. Böylece Burkett, “ayrılma sorunsalı” tarafından işaret edilen “nitel” ekolojik krize ek olarak, Marx’ın teorik analizinin zaten ihtiva ettiğini düşündüğü “nicel” bir ekolojik krize ya da çelişkiye işaret eder (Burkett, 1999a: 107-108). Bu ekolojik krizin O’Connor’ın ikinci çelişki kavramının anlattığı nicel krizle benzer yanı, Burkett’in bunu toplumun tüm doğal koşullarının biyofiziksel kaybı olarak görmesinin yanı sıra kapitalizmin de materyal sınırı olarak görmesidir. Burası aynı zamanda, Burkett’in “metabolik yarılma” kritiğinden politik anlamda ayrıştığı noktadır. Burkett’in de ele aldığı gibi, önce Schmidt’in ve daha sonra Foster’ın Marx’ın analizinde kapitalizmin temel ekolojik çelişkisi olarak vurguladıkları “ayrılma sorunsalı” meta üretimi sürecinin kendisini ekolojik perspektiften ele almaz ve kapitalizmin doğayı üretim sürecinin materyal bir girdisi ya da koşulu haline getirmesini teorik zeminde yeniden üretir (Burkett, 1999b: 168-169). Başka bir deyişle, tarihsel olarak ilkel birikim süreçlerinin sonuncunda vuku bulan toplum-doğa arasındaki metabolik yarılma, meta üretimi sürecini anlamlandıran teorik zeminde yeniden üretilir ve doğa ya da ekolojik ilişkiler “pasif” kılınır. Politik anlamdaki bu “kötümser” yaklaşımın aksine, Burkett (1999b: 39) “eksik değerlendirme” sorunsalında O’Connor

gibi kapitalist üretimin ya da ekolojik iktisatçıların vurguladığı gibi büyümenin gezegenin sınırlarıyla çizilmiş doğal sınırlarını (Kallis, 2019) göstermektedir.

Eko-Marksizm II: Ucuz Doğa veya El Koyma ile Birikim

Bu iki eko-Marksist yaklaşım, özellikle Jason Moore'un çalışmalarında yeni kavramsal ve metodolojik araçlarla dönüştürülerek yeni söylemlere evrilmiştir. Moore, erken dönem çalışmalarında metabolik yarılma yaklaşımını "dünya ekolojisi" (*world ecology*) kavramıyla dünya-tarihsel bir zemine taşımayı amaçlarken, son dönem çalışmalarında "ucuz doğa" veya "el koyma ile birikim" kavramlarına dayalı yeni bir ekoeleştirme geliştirmiştir. "Dünya ekolojisi" perspektifiyle, metabolik yarılma kavramını dünya-tarihsel düzlemde Immanuel Wallerstein ve Giovanni Arrighi tarafından inşa edilen kapitalist dünya ekonomisinin sistemik birikim döngüleri ile ekolojik değişim arasındaki ilişkiyi anlamada kullanır. Buna göre, 16. yüzyıldan bu yana yaşanan kapitalist gelişme ve yeniden yapılanma süreçleri dünya-tarihsel ölçekte agro-ekolojik bir dönüşümü de beraberinde getirmiş ve metabolik yarılmayı derinleştirmiştir (Moore, 2000: 124-125). Böylece, Moore, Foster'ın endüstriyelleşme ve proleterleşme süreçlerine dayalı metabolik yarılma analizinin metodolojik ölçeğini ve ampirik kapsamını genişleterek dünya-tarihsel düzleme taşır. Bu yaklaşımı daha sonra, Fernand Braudel'in dünya ekonomisine tarihsel yaklaşımı, Wallerstein'in dünya-sistemleri analizinin ekolojik okuması ve çevre tarihi alanının bir entegrasyonu olarak "kapitalizmin çevre tarihi" olarak ifade eder (Moore, 2003: 309). Kapitalizmin çevre tarihi, emeğin ve doğanın meta üretimine dayalı iş bölümü üzerinden çevre ve merkez, koloni ve metropol ve kır ve kent arasında cereyan eden *eşitsiz mübadele* (*unequal exchange*) süreçlerinin çevresel etkilerinin tarihidir. Bu bağlamda, meta menzillerinde (*commodity frontier*) sosyo-ekolojik düzenin nasıl dönüştüğü vurgusu önemlidir. Bununla birlikte, Moore'un bu dönüşümü metabolik yarılma kavramı üzerinden anlamlandırma çabası, dönüşümün ekolojik boyutunu kır-kent bölünmesi, çevre kirliliği, ormansızlaşma, toprak erozyonu, iklim değişikliği gibi "çevresel etkilerle" açıklamasıyla sınırlandırır. Bu yaklaşım, söz konusu etkilerle neden olan sosyo-ekolojik dönüşüm sürecinin tarihsel-toplumsal boyutlarının ve dinamiklerinin analizini kısıtlar (Moore, 2003: 308, 324-326, 332-357).

Nitekim, daha sonraki çalışmalarında Moore (2011, 2015) bunu fark eder ve artık Kartezyen karşıtlığına dayalı bir doğa ve toplum ayrımını yeniden ürettiğini düşündüğü metabolik yarılma perspektifinin ötesine gidilmesi gerektiğini vurgulayarak dünya ekolojisi kritiğini geliştirmeyi amaçlar. Ona göre, metabolik yarılma perspektifi biyofiziki ekolojik krizi ve birikim krizini birbiriyle bağlantısız iki ayrı kriz olarak sunmaktadır. Onun yerine dünya ekolojisi perspektifi, sermaye birikimi ile doğanın dönüşümünü ve krizini diyalektik bir yöntemle el almayı

amaçlamaktadır. Kapitalizm aynı zamanda bir ekolojik rejimdir (Moore, 2011: 1-2). Rekabetin sermaye kompozisyonunu sermaye/teknoloji yoğun bir şekilde şekillendirerek emek verimliliğini arttırması hammadde gibi üretim girdilerinin eksilmesine neden olur ve sosyo-ekolojik bir dengesizlik yaratır. Bu dengesizliğin çözümü ise, Arrighi'nin deyişiyle yeni bir sistemik birikim döngüsü yaratabilmek üzere David Harvey'nin deyişiyle yeni bir “mekânsal ayar” yapılmasıdır. Moore bu ayarı “doğal kaynak” menzillerinin coğrafi olarak genişlemesi ve yeni doğal kaynak ekosistemlerinin sermaye tarafından kapitalizasyonu ile açıklar. Başka bir deyişle, sermayenin karlılık oranının düşmesi, üretime ucuz kaynak girdisi sağlamak üzere doğaya el koyma döngüsünün coğrafi ve fiziksel genişlemesiyle sonuçlanır (Moore, 2011: 25-38, 2010). Sonraki çalışmalarında, Moore “ucuz doğa” nosyonuna kavramsal bir boyut kazandırarak sermaye birikiminin ekoloji ile ilişkisinin merkezine “el koyma yoluyla birikim” (*accumulation by appropriation*) yaklaşımını yerleştirir (Moore, 2015). Kendi ifadesiyle, ucuz doğaya el konularak birikimden kastı ise Marx'ın “el koyma” kavramından oldukça farklıdır. Marx bu kavramı emek sömürsüne benzer bir biçimde doğanın ekonomik amaçlarla sömürsü olarak görürken, Moore “el koyma” kavramıyla ya da sermayenin “ucuz doğa” projesi ile ekonomi dışı süreçleri ve pratikleri ifade ettiğini belirtir. Bu pratikleri, sömürgecilik, çitleme, ilkel birikim süreçlerinin bileşeni olarak bilim ve tekniğin gelişmesiyle doğanın basitleştirilmesi, standartlaşması, ölçülmesi, kodlanması, haritalandırılması gibi örneklerle açıklar. Bu pratiklerin temel amacı, doğaya el koyarak emek verimliliğini ve artı-değer üretme kapasitesini arttırmaktır (Moore, 2015: 27, 122-127).

Görüldüğü üzere, metodolojik anlamda Arrighi ve Harvey'nin dünya-tarihsel perspektifini entegre eden Moore'un ekoeleştirisi teorik düzlemde Burkett'in “eksik değerlendirme” perspektifinin bir tezahürüdür. Hem Burkett hem de Moore'un yaklaşımları epistemik anlamda Marx'ın emek-değer analitik lensiyle sınırlıdır. Ampirik anlamda ekolojik kriz, kullanım değeri ve doğal kaynak girdisi çerçevesinde kapitalizmin içsel bir krizi olarak açıklamayı başarmışlardır. Ancak bu “içsel krizin” sermaye-doğa-değer ilişkisi teorik anlamda hâlâ dışsaldır. Doğa menzillerinin genişlemesi, doğanın eksik değerlendirilmesi ve ucuz doğaya el konulması emek verimliliğini arttırarak (artı) değer üretmenin aracıdır. Schmidt'in teorik vurgusuna paralel olarak emek hâlâ doğa ile sermaye ilişkisine aracılık etmektedir. “El koyma ile birikim” sermaye birikim sürecinin kendisinin değil, değer üretme sürecinin ön koşullarının inşa sürecinin bileşenidir. Sermaye, artan makineleşmesinin ve sermaye-intansif kompozisyonun sonucu olarak düşen karlılığının sonucu olarak “pahalı” bir üretim gücü olan makine-teknolojiyi “ucuz” bir üretim gücü olan doğa ile ikame ederek birikim krizine çözüm bulmakta ve yeni bir birikim döngüsü başlatmaktadır. Teknoloji gibi, doğa da

değer üretiminin “dışsal” faktörü olup emek-değer ilişkisini ve emeğin verimliliğini şekillendirmektedir.

Tarihsel Yönteme Dayalı Eko-Marksizm: Epistemik Yarılma, Tarih-Teori ve Sermaye-Doğa ilişkisi

Metabolik yarılma yaklaşımı da eksik değerlendirme ve ucuz doğa yaklaşımları da ya emeğin doğadan kopuşunu ya da emeğin verimliliğini önceleyerek kapitalizmin sosyo-ekolojik çelişmesini anlamada doğa tarafını teorik olarak eksik bırakmaktadırlar.¹ Mindi Schneider ve Philip McMichael (2010) bu durumu “epistemik yarılma” nosyonuyla tarif ederler. Buna göre, Marx’ın da vurgulamış olduğu toplum-doğa arasındaki diyalektik ilişkinin teorik analizinde kavramsal olarak emeğin “ayrıcılığı” doğanın “mahrumiyetine” neden olmaktadır. Marx’ın metabolik yarılma perspektifi, toplum ve doğa arasındaki metabolik etkileşimin (ya da sosyo-ekolojik metabolizmanın) kırılmasında sermaye-emek ilişkisine odaklanmaktadır, çünkü temel varsayımı *soyut emeğin (abstract labor)* ya da değer üreten emeğin değer üretiminin ve sermaye birikiminin temel kaynağı olduğudur (Rosdolsky, 1974). Sermaye birikiminin kavramsal düzlemde sermaye-emek ilişkisi üzerinden açıklanması, metabolik yarılma kavramında ekolojik ilişkilerin kavramsal düzeyde temsil edilememesini beraberinde getirmektedir (Schneider ve McMichael, 2010: 470-479). Bu durumu epistemik anlamda “Kartezyen dualitesi”nin bir sonucu olarak ifade eden Moore (2011), “ekolojik bir rejim olarak kapitalizm” analizinde bu dualiteyi “el koyma yöntemiyle birikim” yaklaşımıyla açıklamaya çalışmıştır. Ancak, bu analiz de temel olarak sermaye-emek ilişkisi analitik lensiyle çerçevelenmiş olup, “ekolojik rejim” kapsamında doğayı sermaye-emek ilişkisi tarafından gerçekleştirilen değer üretimi krizini önleyen ve bunu önleyerek kendi yeniden üretim krizine neden olan (ve gene bunun da

¹ Teorik açıdan Eko-Marksist yaklaşımlara odaklanan bu makale kapsamında değerlendirilmemekle birlikte, Marx’ın değer kuramına önemli bir eleştirel katkı Piero Sraffa tarafından gerçekleştirilmiştir. Sraffa temelli yaklaşımlar 1960 ve 1970’lerden itibaren özellikle heterodoks ekonomi tartışmalarında önemli bir yer tutmuş olmakla kalmayıp, daha sonra Martin O’Connor ve Joan Martinez-Alier gibi çevre iktisatçıları tarafından da savunulan ve “ekolojik-Sraffacı” olarak tabir edilen biyofiziksel yaklaşımlara da analitik temel teşkil etmiştir. Her ne kadar Sraffa-Marx ilişkisi Sraffa’nın bilimsel yaşamı boyunca değişim göstermiş komplike bir ilişki olsa da *Malların Mallar Aracılığıyla Üretimi* isimli kitabında üretim maliyeti hesaplamasını gelir dağılımı (ücretler ve kar arasında) ile ilişkilendirerek hem Marx’ın emek sömürsü ve sınıfı mücadelesi analitik lensini iktisadi kurama içselleştirmiş hem de Marx’ın artı değer olgusunun nicel ölçümüne ve değer-fiyat dönüşümü problemine katkıda bulunmuştur (Sraffa, 1960). Joan Martinez-Alier ve Martin O’Connor gibi ekolojik iktisatçılar Sraffa’nın yaklaşımını “ekolojik dağılım” temelinde ele alarak emeğin dışında doğal kaynak ve ekosistem hizmetlerinin de söz konusu hesaplamalara dahil edilmesine yönelik argümanlar geliştirmişlerdir (Martinez-Alier, 1995; Martinez-Alier ve O’Connor, 1996).

sermaye tarafından önlenebileceği) dışsal bir menzil ya da kapitalizmin yeniden üretim koşuluna indirgemektedir.

Daha önce de savunduğum üzere, bu yaklaşım “doğanın el konulduğu” coğrafyalarda ya da meta menzillerinde “el konulma” sürecinin metabolik ya da sosyo-ekolojik ilişkilerin tarihsel-toplumsal kapsamını ve muhtevasını nasıl dönüştürdüğünü anlamamız için yeterli değildir. Emek-sermaye ilişkisine dair teorik ve tarihsel-ampirik birçok çalışmayla kıyaslanabilir ölçekte, doğanın metalaştırılarak kapitalist dünya ekonomisine entegre edilmesi, doğaya dayalı meta menzillerinin politik, toplumsal ve sosyo-ekolojik yeniden inşası ve dönüşümü, bu süreçlerde doğanın toplumdaki ayrılması (proleterleşme ve proleterleşme eksenli ilkel birikim sürecinde insanın doğadan ayrılmasından farklı bir dinamik olarak), toplum-doğa ilişkisinin doğanın soyutlanması üzerinden dönüşümü ve buna dayalı farklı bir dinamikte oluşan metabolik yarılma gibi bir çok süreç teorik ve tarihsel boyutlarda analiz edilmiş değildir (Taşdemir Yaşın, 2017: 382). Bu noktadaki temel soru şu şekilde ifade edilebilir: *Sermayenin doğayla ilişkisi tamamen emeğin soyutlanması (proleterleşme) ve/veya emek verimliliği kapsamında açıklanabilir mi? Başka bir deyişle, sermaye-doğa ilişkisi kendi başına ya da emekten bağımsız bir biçimde de içsel bir kapitalist birikim ve yeniden üretim dinamiğine işaret edemez mi?*

Teorik gibi görülen bu sorular aslında ampirik-tarihsel sorulardır ve kapitalizmin hem yüzyıllardır süren dünya-tarihsel gelişiminin hem de 21. yüzyıl tarihsel varoluş biçiminin ampirik analiziyle yanıtlanabilir. Özellikle doğrudan toprağa ve ekolojiye dayalı ekstraktif endüstriler ve *ekstraktif birikim süreçleri* bu soruların analizi açısından kritik önemdedir (Taşdemir Yaşın, 2017). Marx (1976: 287), 19. yüzyıl düzleminde ekstraktif endüstrileri emeğin materyal araçlarının doğrudan doğa tarafından temin edildiği sektörler olarak açıklamıştır. Bu endüstrileri madencilik, avcılık, balıkçılık ve tarımla örneklendirir. Dünya ve Türkiye’de tarım tartışmaları açısından, bir sonraki bölümde ele alınacağı üzere, 21. yüzyılda özellikle tarımın ve kırsal kapitalist üretim ve değer ilişkilerine doğaya dayalı ekstraktif dinamiklerinin derinleşerek yeniden entegre olması ve böylece sosyo-ekolojik ve politik-ekolojik boyutunun önem kazanması bu makalenin temel savını teşkil etmektedir. Bu bağlamda, bir yandan, 21. yüzyıl tarım sorunu kapitalizmin sosyo-ekolojik çelişmesini kavramsallaştırmada ve yukarıda özetlenen yaklaşımları konumlandırmada önemli bir tarihsel-ampirik prizma işlevini üstlenmektedir. Diğer yandan, sermayenin doğayla ilişkisinin teorik düzlemde içselleştirilmesi ve kavramsallaştırılması tarım sorununun 21. yüzyıl tarihselliğini derinlemesine anlamada gereklidir. Böylece, tarım ve kırsal kapitalizmin sosyo-ekolojik çelişmesini anlamada çift yönlü bir “tarihsel teori” ve “teorik tarih” ilişkisini inşa etmede (Tomich, 2004) başat bir ampirik lens sunmaktadır.

Ancak, öncelikle şunu belirtmek gerekir ki bu soruların amacı, Marx'ın emek-sermaye ilişkisine dayalı değer kuramını ikame etmek ya da analiz kapsamı dışı bırakmak değil; Marx'ın tarihsel kuramsal metodunu (bkz. Sayer, 1979, 1987) sermayenin doğayla sosyo-ekolojik ilişkisi bağlamına taşıyarak bu ilişkinin politik-ekolojik boyutunu Marksist bir perspektiften anlamaktır. Değer kuramıyla Marx, kapitalist gelişmenin 19. yy. düzleminde özellikle Avrupa coğrafyasında sermaye ilişkisinin temel formu olan meta formunun değer yasasına dayalı (*the law of value*) bir birikim süreci oluşturacak biçimde emeği nasıl dönüştürdüğüne, domine ettiğine ve nasıl bir sınıfsal çelişki yarattığına dair teorik-analitik bir kuram inşa etmiş ve böylece bu dönüşümü politikleştirmiştir. *Sermaye-doğa ilişkisi* analitik lensinin (Taşdemir Yaşın, 2014, 2017) amacı ise, *Marx'ın değer ya da sermaye kuramını inşa ettiği tarihsel diyalektiğe dayalı yöntemini* (Sayer, 1979, 1987; Elson, 1979; Postone, 1993; Tomich, 2004), *büyük bir sosyo-ekolojik krizin yaşandığı, doğanın meta formu tarafından dönüştürüldüğü ve domine edildiği ve bu ekolojik dönüşümün sınıfsallaştığı ve politikleştiği 21. yüzyıl düzleminde yeniden diriltmektir.* Kısaca, Marx'ın sermayeyi dünya-tarihsel bir ilişki olarak kavramsallaştırma yönteminin işaret ettiği diyalektik “(teorik) tarih ve (tarihsel) teori ilişkisini” (Tomich 2004, 2015) kapitalist gelişmenin yarattığı sosyo-ekolojik dönüşümü ve çelişkileri anlamada devam ettirmektedir. Bu, Enrique Leff'in söylemiyle hem değer teoremini hem de kapitalizmin sosyo-ekolojik çelişkisini “ekonomik rasyonalite” ya da emeğe dayalı verimlilik rasyonalitesi yerine “ekolojik rasyonaliteye” dayalı bir perspektifle yeniden anlamayı gerektirmektedir. Leff, eko-Marksizmin, özellikle yukarıda belirtilen ilk yaklaşımlar özelinde, değer teoreminin doğayla ilişkili olarak yeniden inşasını imkânsız addettiğini ifade eder. Buna karşın, böyle bir kavramsal yeniden inşanın, ekolojik süreçlerin üretimin koşulları kapsamında içerilmesi ve ekolojik verimlilik, dayanıklılık, yerel-bölgesel toprak hakları ve çevre adaletine dayalı bir ekolojik rasyonalite inşası açısından gerekli olduğunu ortaya koyar. O'Connor'ın söylemine yeni bir anlam kazandırarak, böyle bir teorik yeniden inşa olmaksızın “ikinci çelişkinin” mahiyetinin anlaşılmasının mümkün olamayacağını vurgular (Leff, 2021: 136-152, 167-189). Bu yönde bir teorik uzam eksikliğini, Marx'ın analizinde doğanın yerine ilk kez işaret edenlerden biri olarak Alfred Schmidt (1965: 11) de “kendi spekülâtif sonuçlarının idrakinde olan sistematik bir Marksist doğa kuramının yokluğu” gözlemiyle ifade etmiştir.

Meta üretiminde doğrudan doğaya dayalı ekstraktif birikim alanlarının tarihsel ve coğrafi gelişimi ve dönüşümü sermaye-doğa ilişkisinin bir değer üretimi ilişkisi olarak varlığını ortaya koymaktadır (Taşdemir Yaşın, 2017). Ekolojik iktisat ve endüstriyel ekoloji gibi disiplinler dışında, bu farklılaşmayı ilk defa dünya-tarihsel ve Marksist perspektiften Stephen Bunker hem tarihsel hem teorik

düzlemde vurgulamıştır. Bunker, dünya ekonomisinin asimetrik merkez ve çevre ekonomileri arasında sırasıyla üretken (*productive*) ve ekstraktif aktivitelere dayalı bir iş bölümü olduğu ve bu asimetrik ilişkinin yeniden üretiminin en önemli dinamiğinin üretken ve ekstraktif süreçler arasında giderek artan mekânsal ve zamansal ayrılma olduğunu söyler. Hammaddelerin termodinamik geri döndürülemezliği ilkesi gereği, merkez ekonomilerin üretken endüstrilerinin genişlemesinin ancak bu ekonomilerin ekstraktif menzillerinin giderek daha büyük ölçeklerde ve daha uzak alanlara genişlemesiyle mümkün olabileceğini vurgular (Bunker, 2007: 240; Bunker ve Ciccantell, 2005). Önemli bir ekstraktif menzil olan Amazon bölgesi odaklı tarihsel çalışmalarının bir sonucu olarak, Marksist ekonomi-politiğin sermaye-emek ilişkisi ile kısıtlı tek boyutlu değer analizinin ötesine geçilmeden, bu analitik lens dışında kalan ancak hayatta kalmak ve toplumsal yeniden üretim için gerekli ekolojik değerleri tanımanın ve doğanın kapitalist dünya ekonomisi kapsamında kullanımının bizden sonraki jenerasyon ve toplumsal oluşumlara ne gibi maliyetler yüklediğini belirlemenin mümkün olamayacağını öne sürer (Bunker, 1985: 35; 2007: 247–51). Bu bağlamda, Marx'ın değer teorisinde emek tarafından üretilen değer tarihsel önemi ve özgüllüğü karşısında tarih-ötesi tanımlanan kullanım değeri kategorisinin ifade ettiği doğanın ikincil plana itilmesi (yukarıda “epistemik yarılma” kavramı üzerinden de ifade edildiği üzere) Marx'ın analitik sorunsalı (emeğin özgürce sömürülmesine dayalı birikim düzeni ve meta fetişizmi) düzleminde iyi bir işlev görmektedir. Ancak, bu işlev daha çok üretken ekonomilerle sınırlı olup ekstraktif ekonomilerde işlevselliği bozulmaktadır. Bu analitik lens aynı zamanda ekstraktif ekonomilerden üretken ekonomilere aktarılan ekolojik değerleri tanınamaktadır. Bunker'a göre, birbirinden farklı sosyo-ekolojik ilişkilere dayalı üretken ve ekstraktif süreçler ve aktiviteler tarafından üretilen değişim değerleri arasında kıyaslanabilirlik sorunu bulunmaktadır. “Doğal kaynak” ihracatına dayalı ekstraktif ekonomilerde kullanım değeri üretimi emek tarafından değil doğanın kendisi tarafından gerçekleşir, emek ise bu değere el koymanın bir aracı olur (Bunker, 2007: 247-253).

Bunker'ın analizi emek-değer teoremi çerçevesinde değer üreten toplumsal emek ile üretim gücü olarak sunulan doğa arasındaki ilişkinin ekstraktif süreçlerde tersine döndüğüne işaret etmektedir. Bu savı biraz daha ileri taşımak gerekirse, doğaya dayalı ekstraktif meta menzillerinde değer yaratımı ve birikimi, toplumsal emeğin meta üretiminde değişim değeri kaynağı haline gelmesinden ziyade, doğanın ekstraktif meta üretiminde toplumsal olarak soyutlanıp değişim değeri kaynağı olarak dönüştürülmesine ve böylece yeni bir tarihsellik ve toplumsallık kazanmasına dayalıdır (Taşdemir Yaşın, 2014; 2017: 392, 397). Bu dönüşüm, Marx'ın değer yasasının ya da sermaye-emek ilişkisinin ortaya çıkışının tarihsel

ön koşulu olan ilkel birikim kavramıyla tarif ettiği sürecin proleterleşme ya da emeğin metalaşmasından ziyade doğanın metalaşmasına yönelik tezahür ettiği (sömürgeci ve/veya emperyalist jeopolitik tahakküm süreçleriyle de ilişkili olarak) tarihsel ve coğrafi düzlemde farklılaşan bir ilkel birikim süreciyle mümkün olabilir. Bu tür bir ilkel birikimin merkezinde, Bunker'ın ve Leff'in de vurguladığı üzere, toplumsal yeniden üretimin koşulu olan ekolojik değerlerin ve sosyo-ekolojik ilişkilerin tahribatı ya da yok olması ve tarihsel olarak yeni toplumsal metabolik ilişkilerin (ve kullanım değerlerinin) üretimi baş göstermektedir (Taşdemir Yaşın, 2014). Böylece, sermaye-doğa ilişkisi ekstraktif ekonomilere özgü sermaye-emek ilişkisiyle entegre başka bir değer ilişkisini ortaya koymaktadır. Bu ilişki çerçevesinde, meta formu aracılığıyla toplumsallaşan *soyut doğa* (*abstract nature*) özelde doğanın organik (petrol, kömür, ormanlar vs.) ve inorganik (madenler, mineraller, tarım toprakları, su vs.) bileşenlerini, daha geniş düzlemde ise mikro/makro/dünya-tarihsel ölçeklerde yaşamın kaynağı tüm ekosistemi ve insan-doğa ilişkisini domine eder, yabancılaştırır, nesneleştirir ve böylece ekonomik değer/sermaye birikimi ilişkilerine indirger (Taşdemir Yaşın, 2017: 397-398). Sermaye-emek ilişkisinin meta formunun genelleşmesine dayalı yeni bir toplumsallık yaratması gibi, sermaye-doğa ilişkisi de toplumun ve coğrafyanın sosyo-ekolojik yapısının ve insan-doğa ilişkisinin meta formu tarafından biçimlenmesine ve meta formu üzerinden yönetilmesine neden olur.

Bu perspektif, Marksist ekonomi-politiğin ekstraktif süreçleri teorik olarak “rant” kavramı üzerinden açıklamasının yetersizliğini göstermektedir. Bir dağılım sorunsalına işaret eden rant kavramı ya da maliyeti, sermaye-emek ilişkisi analitik lensiyle sınırlı olarak doğayı zaten bir hammadde ya da doğal kaynak olarak varsaymaktadır. Böylece, doğanın metalaşma sürecini, bu süreçte doğaya atfedilen kapitalizmden görece özerk yerel ve yerli (*indigenous*) kültürel değerlerle, kapitalizmin sermaye birikimi temelinde (eksik) ve materyal-ekonomik değerlendirme biçiminin çatışmasını (Martinez-Alier, 2001) ve, sonuçta, yerele özgü ekolojik değerler ve sosyo-ekolojik ilişkilerin yıkımı ile ortaya çıkan maliyetleri kavrayamaz (Bunker, 1985, 2007; Leff, 2021) ve ekolojik ihtilafları ve çevresel adalet hareketlerini merkezine taşıyan politik ekolojinin yaptığı gibi sorunsallaştıramaz ve politikleştiremez (Martinez-Alier, 2002; Martinez-Alier vd., 2016). Gene bu perspektif, metabolik yarılmanın yalnızca emek-sermaye ilişkisine özgü olmadığını, doğanın metalaşmasının da başka bir metabolik yarılma dinamiği olduğunu gösterir. Bunun da ötesinde, tarih-ötesi bir bağlamda ifade edilen “doğaya el koyma” kavramının kapitalist düzlemde bir doğa sömürüsü olarak tarihsel özgünlüğünü ortaya koyar. Son yıllarda artan bir şekilde *ekstraktivizm* kavramı etrafında çalışılan ekstraktif genişleme ve derinleşme süreçleri bu tarihselliğin bir sonucudur. Her ne kadar bu literatür betimsel olarak

bu tarihselliği ortaya koyma eğiliminde ise de bu analizler ekstraktivizmi sektörel bir olgu olmanın çok ötesine taşıyarak, yaşamı ve sosyo-ekolojik ilişkileri organize eden küresel ölçekli yapısal bir dinamik olarak yeniden inşa etmişlerdir (Burchandt ve Dietz, 2014; Gudynas, 2021; Chagnon vd., 2022). Ekstraktivizm, özellikle iklim krizi ve neoliberal “yeşil” ekonomiye geçiş bağlamında, mekânsal düzlemde genişlemenin ötesinde, başka üretim alanlarının da ekstraktif biçimde dönüşümü (tarımsal ekstraktivizm gibi) ya da yeni ekstraktivist alanların (yeşil ekstraktivizm gibi) oluşumuyla toplumsal olarak derinleşme de göstermiştir (Kröger, 2021; Bruna, 2022). Bir sonraki bölüm, ekstraktivist sermaye derinleşmesinin 21. yüzyıl tarım sorununu nasıl şekillendirdiğini ele almaktadır. Böylece, aynı zamanda, tarımın ve kırın 21. yüzyıl dönüşümünün kapitalizmin sosyo-ekolojik çelişkisini ya da ikinci çelişkisini nasıl ortaya koyduğunu ve bu çelişkinin nasıl bir temel dinamiği haline geldiğini göstermektedir.

2. AGRO-EKSTRAKTİVİZM: 21. YÜZYIL SOSYO-EKOLOJİK TARIM SORUNU

Yeniden ifade etmek gerekirse, bu bölümün temel argümanı şu şekilde ortaya konabilir: *dünya-tarihsel düzlemde tarım ve kırsal kapitalizmin genişleyen ve derinleşen sosyo-ekolojik çelişkisinin hem sonucu hem de yapısal bir bileşeni olarak yeniden üretilmektedir*. Başka bir deyişle, endüstriyel tarım ve/veya gıda-tarım endüstrisi artan bir biçimde küresel ölçekli ekstraktivist değer ilişkilerine dayalı bir sermaye birikimi süreci olarak yeniden inşa edilmektedir. Bu doğrultuda, 21. yüzyıl tarım sorununun temel bir küresel dinamiği kapitalist tarımda değer üretiminin sermaye-doğa ilişkisinin genişlemesine ve derinleşmesine dayalı farklılaşmalar göstermesi ve böylece mikro, makro ya da küresel ölçeklerde sermaye-emek ilişkisini de yeniden şekillendirmesidir. Bu argümanın anlaşılması açısından, 21. yüzyılda tarım sorununun küresel sosyo-ekolojik dönüşümle ilişkili olarak evrilmesine ilişkin güncel tartışmalara değinmek ve bu tartışmalar kapsamında tarım sorunu analizinin de dönüşümünü açmak gerekir.

Bu kapsamda, çağdaş tarım sorununun sosyo-ekolojik yönüyle anlaşılmasına yönelik geliştirilen, belirli noktalarda farklılaşan ancak birbirini besleyen beş yaklaşımdan bahsedilebilir (Taşdemir Yaşın, 2022). Bu yaklaşımlar, Farshad Araghi tarafından formüle edilen *mülksüzleştirme sorunu*, Philip McMichael tarafından formüle edilen *gıda sorunu*, gene Philip McMichael ve Tony Weis tarafından kapsamı genişletilen *sosyo-ekolojik tarım sorunu*, Haroon Akram-Lodhi tarafından formüle edilen *ekolojik tarım sorunu* ve James Petras ile Henry Veltmeyer tarafından agro-ekstraktivizm olgusunun ortaya konulmasıyla işaret edilen ve yeni bir teorik bağlamla ortaya koymaya çalıştığım *doğa sorunu* (ya da *doğa eksenli tarım sorunu*) olarak sıralandırılabilir. *Doğa sorunu*, ampirik bağlamıyla

özellikle McMichael'ın ikinci formülasyonunun ve agro-ekstraktivizm nosyonunun işaret ettiği süreçleri teorik olarak temellendirerek bütüncül bir perspektifle sosyo-ekolojik bir tarım sorunu kavramsallaştırması ve tarihselleştirmesi amaçlamaktadır. Böylece, *tarım sorununun ve gıda-tarım endüstrisinin özellikle iklim krizi bağlamındaki dönüşümünü ve tarımın ekstraktivist bir değer üretim modeli olarak yeniden inşasını, kapitalist dünya ekonomisinin “yeşil” “dijital” “biyoekonomik” olarak temsil edilen ekstraktivist sermaye birikim düzleminin genişlemesi ve derinleşmesine dayalı evrilmesi ve bunun sonucu olarak derinleşen küresel sosyo-ekolojik kriz düzleminde konumlandırılmaktadır.*

Birinci olarak, Araghi tarafından ortaya konulan çağdaş tarım sorunu analizi, 1980'lerden itibaren neoliberal birikim rejiminin küresel ölçekte derinleştirdiği kapitalist rekabet düzleminde (Harvey, 2005) sermaye tarafından çitleme/çevirme yoluyla kırsal nüfusun mülksüzleşmesi ve yerinden edilmesini ve böylece oluşan “fazla doğa (*surplus nature*) birikimini” merkezileştirmektedir. Buna göre, neoliberal tarım-gıda sermayesi, çitlemeye dayalı bir gıda rejimi kapsamında toprağın küçük üreticiden mobilizasyonu aracılığıyla gıdanın metalaşmasını küresel hale getirmiştir. Böylece, birbiriyle bağlantılı üç ana eksenle kurguladığı küresel birikim süreci ile küresel sosyo-ekolojik sorunun süregelen zeminini yaratmıştır: 1) emek ekseninde; eş zamanlı olarak hem köylülüğün hem de proleterleşmenin tasfiyesi ile hem büyüyen artık kentli nüfusun ve hem de kayıt dışı/göçmen tarım emeğinin zoraki eksik gıda tüketim biçimi ve böylece tarımsal emeğin eksik yeniden üretimi; 2) ekoloji ekseninde; sermaye tarafından küresel düzeyde çitlenen “kırsal” doğanın fazla tüketimi/kullanımı; 3) hızlı küresel kentleşme ile gıdaya erişimde artan piyasa bağımlılığının kentlerde kent nüfusunun giderek artan oranını oluşturan artık nüfus ile küçük bir azınlık arasında eşitsiz bir gıda tüketim biçimi yaratması (Araghi, 2009a: 113-119; 2009b: 114, 124-127, 134-136). Araghi, bu analiziyle tarımda neoliberal birikim rejimini değerlerin hem “fazla” doğa hem de “fazla” nüfustan sermayeye transferine dayalı bir yeniden dağılım düzeni olarak ortaya koymaktadır. Böylece, küresel sosyo-ekolojik krizin birbiriyle ilişkili kırsal ve kentsel boyutlarını ortaya koymaktadır.

İkinci olarak, McMichael tarafından formüle edilen gıda sorunu, tarım sorununu gene McMichael ve Harriet Friedman'nın “gıda rejimi” analitik çerçevesi kapsamında “üçüncü gıda rejimi” olarak tanımladıkları neoliberal “şirketleşmiş gıda rejimi” bağlamında ele almaktadır. Bu analitik çerçeve, çağdaş tarım sorununu gıdanın (“gıda egemenliği” söylemiyle gelişen) politik ekolojisi ve anti-kapitalist ulus-ötesi kırsal politik hareketler (*La Via Campesina* gibi) temelinde analiz etme olanağı sağlar. McMichael'a göre bu hareketler, “köylülüğün” modern kapitalist düzende sermaye-emek ilişkisi analitik düzleminde tahayyül

edilemeyecek dönüşümünü ve yeni bir politik öznellik kazandığını göstermektedir. Bu dönüşümün hem modernist kapitalist gelişme perspektifi hem de onun Marksist kritiği açısından yeni bir epistemik düzlem yarattığını vurgular. Bu düzlemin merkezi ögesi, *gıda egemenliği* kavramı ve bu kavramı inşa ederek “şirketleşmiş gıda rejimi” pratiklerine politik-ekolojik bir eleştiri üreten gıda egemenliği hareketidir. Buna göre, bu hareketin politikleştirdiği gıda sorunu, tarım sorununun anlaşılmasında analiz lensini kırsal üretimden sürdürülebilir toplumsal yeniden üretime kaydırmaktadır. Buradaki toplumsal yeniden üretim söylemi, hem sermaye-emek ilişkisi analitik lensinin ortaya koyduğu emek gücünün yeniden üretimi olgusundan, hem de neoliberal gıda rejiminin hegemonik “gıda güvencesi” söylemi kapsamında gelişen “dünyayı besleme” sorunsalından öteye gitmektedir. Neoliberal gıda güvencesi söylemi, gıda üretimi ve dağıtımının köylü ve küçük üreticilerden ayrılarak gıda-tarım sermayesinin kontrolünde neoliberal dünya pazarına entegre olmasını örtbas etmeye çalışır. Gıda egemenliği hareketi ise, gıdanın metalaşmasının köylünün mülksüzleştirilmesiyle bağlantısını ortaya çıkarır. Kırsal ekosistemlerin gıda-tarım endüstrisinin “çiftçisiz tarımsal meta üretimi” menzilleri haline dönüştüğünü, yerinden edilen kırsal nüfusun ise kentlerin varoş ekolojilerinde çevre mültecileri haline dönüştüğünü gözler önüne serer. Bu bağlamda, bu hareketin gıda egemenliğine yönelik hak iddiası hem toprağın hem tarımın hem de ekolojik değerlerin sermaye ve ekonomik değer ilişkileri tarafından tahakkümüne meydan okur. Bu yaklaşım, küçük ölçekli tarımsal üretimi yalnızca bir gıda üretimi biçimi olarak görmez. Aynı zamanda, insan-doğa ilişkisinin stabilizasyonunu sağlayan çok fonksiyonlu bir sosyo-ekolojik ilişkilendirme biçimi olarak görür. Başka bir deyişle, neoliberal gıda krizi aynı zamanda sosyo-ekolojik bir krizdir. Bu krizin tarımsal ekseninde çözümü ise gıda-egemenliğinin ortaya koyduğu toprak ve ekoloji “kahyalığına” dayalı yeni bir “tarımsal vatandaşlık” biçimi ve yeni bir “tarımsal varoluş” biçimi ile mümkün olabilir (McMichael, 2008: 45-50; 2009: 298-308; 2013: 62-83).

Üçüncü olarak, McMichael, Tony Weis’in (2007, 2010) endüstriyel tarımın ekolojik çelişkilerine dair çalışmaları doğrultusunda ve derinleşen küresel iklim krizi bağlamında, tarım sorununu “sosyo-ekolojik bir sorun” (McMichael, 2016: 649) olarak yenileyerek gıdanın da ötesinde daha geniş bir perspektif sunar. Bu perspektifin önemli bir çıkış noktası, Weis’in (2007) endüstriyel tarımın yüksek enerji kullanımı ve karbon salımıyla uzun vadeli ekolojik sürdürülebilirliğin kısa vadeli finansal kazançlar için harcadığı bir tür “biyofiziksel fesih” yöntemine dayalı yeni bir biçim aldığı argümanıdır. Söz konusu biyofiziksel fesih hem gıda/beslenme krizini hem de iklim krizini içine alan ve küresel ölçekte büyüyen bir tarım krizini doğurmaktadır (McMichael, 2013: 63-83, 117; 2016: 651-652). Diğer önemli bir çıkış noktası ise, endüstriyel tarımın artan bir şekilde “insan-dışı

doğanın kapitalizasyonu” (Moore, 2010) aracılığıyla genel bir meta üretimi mekanizması ve küresel bir “toprak gaspı” aracı haline gelmesidir. Fosil yakıtların tükenmesine ya da yüksek karbon salımına “yeşil” bir çözüm olarak geliştirilen “agro-yakıt” ya da “biyoyakıt” projesi güncel düzlemde kapitalist tarımın geldiği noktayı her iki yönüyle de gösteren iyi bir örnektir. Soya fasulyesi veya palmye yağı örneklerinde olduğu gibi hem gıda hem hayvan yemi ve hem de biyoyakıt özelliği barındıran çok fonksiyonlu “esnek tarımsal ürünlerin” icadı (Borras vd., 2012), tarımın tarımsal ürünlerin artık sadece birer değişim değeri halini aldığı esnek, doğaya dayalı bir meta menzili haline geldiğinin göstergesidir. Bu yönüyle sosyo-ekolojik tarım sorunu, gıdanın küresel ölçekte metalaşması sorunun ötesine gitmekte ve temel bir *toplumsal tedarik ve sosyo-ekolojik işlevsellik* alanı olan tarımın yerinden edilerek, *esnek bir biyoekonomik meta üretimi alanı* olarak yeniden tasarlanmasını sorunsallaştırır. *Neoliberal “iklim güvenliği” politikalarının biyoekonomiyi iklim krizine yönelik teknoloji ve bilim yoğun bir çözüm olarak sunduğu hegemonik düzlemde, tarımın biyoekonomik yeniden inşası sosyo-ekolojik yeniden üretim için gerekli toprak ve doğanın kaybı pahasına gerçekleşmektedir.* Araghi’nin “fazla doğa” olarak nitelendirdiği gasp edilen “kayıp” toprak ve doğa ise çoğunlukla ulus-ötesi gıda-tarım şirketleri tarafından veya onların kontrol ettiği değer zinciri kapsamında, gene ulus-ötesi şirketlerin monopolündeki akıllı tarım teknolojilerinin kullanıldığı “sürdürülebilir” ve “akıllı” monokültür plantasyonlarına dönüşmektedir. Dolayısıyla, sosyo-ekolojik tarım sorunu ekstraktif olarak tanımlayabileceğimiz yeni bir teknoloji-yoğun “gıda/yakıt/biyokütle rejimini” işaret etmektedir (McMichael, 2013: 114-125, 132; 2016: 649, 660; Weiss, 2007).

Dördüncü olarak, Akram-Lodhi’nin ekolojik tarım sorunu formülasyonu, fosil yakıt bağımlısı, büyük ölçekli ve sermaye-yoğun yapıdaki endüstriyel tarımın gene Weis (2013) tarafından ifade edildiği üzere ekstraktif bir “endüstriyel tahıl-yağlı tohum-hayvancılık kompleksi” haline geldiğini vurgulamaktadır. Akram-Lodhi, ekonomi-politik yaklaşımları ekolojik iktisat ile buluşturarak, tarım sorununu madde-enerji akışı analizi etrafından tahlil eder. Joan Martinez-Alier’in (2011) endüstriyel tarımın enerji yatırımı geri dönüş oranının (EROI) küçük ölçekli tarımdan çok daha düşük olduğu argümanı temel çıkış noktasıdır. Bu formülasyonun bir önceki formülasyondan temel farkı ise McMichael’ın analizinin sermaye-emek teorik çerçevesinin sosyo-ekolojik tarım sorununu anlamadaki sınırlılığını ortaya koymasına karşın, Akram-Lodhi’nin analizinin bu sınırlar içinde kalmaya çalışmasıdır. Bu çerçevede, Akram-Lodhi Moore’un “el koyma yöntemiyle birikim” yaklaşımından faydalanır ve ekstraktivist tarımın küçük ölçekli tarımı domine etmesinin enerji ve madde akışını, kaynakların tükenmesini ve entropiyi arttırdığının altını çizer (Akram-Lodhi, 2021: 699-701).

Ancak, ekstraktivizmi “el koyma ile birikim” yaklaşımıyla özdeşleştirilmesi, enerji ve madde akışı ve tüketimindeki söz konusu materyal artışı “dışsal” tarım girdisi artışı olarak ele almasına yola açar. Başka bir deyişle, doğal kaynak kullanımı artışı “dışsal” ya da “dolaylı” bir biçimde endüstriyel tarımın ekstraktif dinamiğini ortaya koyar. Bu artışın, endüstriyel tarım-yağlı tohum-hayvancılık kompleksinde meta üretimi ve sermaye birikim sürecinin doğa ile kurduğu tarihsel ilişki ve bu ilişkinin sosyo-ekolojik yeniden üretim açısından sonuçları bağlamında değerlendirilmesi, yani “içsel” ya da “doğrudan” ekstraktif dinamiği, analiz dışı kalır.

Çağdaş tarım sorununa yönelik yukarıda özetlenen yaklaşımlar, eko-Marksist bir perspektiften tarım ekonomi-politiği açısından birkaç önemli hususu ortaya koymaktadır. Birincisi, 21. yüzyıl kapitalist tarımı küresel ekolojik dönüşüm, neoliberal sürdürülebilirlik söylemi etrafında geliştirilen çevre politikaları ve doğanın metalaşması dinamiklerinden bağımsız anlaşılabilir. İkincisi, endüstriyel tarımın dönüşümü, 21. yüzyıl kapitalist dünya ekonomisinin içinde bulunduğu ekstraktif genişleme ve derinleşme eğilimli dijital/biyoekonomik dönüşüm bağlamında konumlanmaktadır. Üçüncüsü, merkezileşen doğa sorunsalı tarım sorununa dair Marksist ekonomi-politik yaklaşımların teorik araçları ve varsayımları açısından önemli bir imtihan işlevi görmektedir. Bu çerçevede McMichael hem gıda sorunu hem de artan bir şekilde sosyo-ekolojik bir sorun olarak analiz ettiği tarım sorunu bağlamında tarımsal dönüşümü sermaye-emek ilişkisi ekseninde ele almanın açmazlarını ve sınırlarını ve günümüz kırsal-tarımsal toplumsal hareketlerin yarattığı politik zeminin bu açmazları nasıl ortaya koyduğunu ve ötesine gittiğini net bir biçimde vurgulamaktadır. Bu açmazların temelinde ise, bir önceki bölümde “epistemik yarılma” çerçevesinde el alındığı üzere, doğanın ve kapitalist gelişme-doğa ilişkisinin Marksist teoriye dışsallığı ve doğanın tarih ötesi bir varoluş biçimi olarak yalnızca kullanım-değeri kavramı çerçevesinde ele alınması yatmaktadır. “El koyma ile birikim” söylemi de söz konusu kullanım değerine, Marksist literatürde değer bir bölümünün (devlet de dahil olmak üzere) toprak sahiplerine transferi olarak tanımlanabilecek “rant ilişkisi” üzerinden el koymayı kasteder. Halbuki, yukarıdaki çağdaş tarım sorunu yaklaşımlarının ortaya koyduğu gibi, şirketleşmiş gıda-tarım rejimi kapsamında tarımın artan bir biçimde ekstraktivist bir karakter alması rant ilişkisi çerçevesinde açıklanabilecek bir durum değildir.

Bu bağlamda, ilk defa James Petras ve Henry Veltmeyer (2014)’in 21. yüzyıl tarım sorunu tahlilinde kullanılan ve daha sonra özellikle Latin Amerika bağlamındaki ampirik çalışmalarla desteklenen (bkz. McKay, 2020) “agro-ekstraktivizm” ya da “tarımsal ekstraktivizm” nosyonu, endüstriyel ya da kapitalist tarımın dönüşümünü net bir biçimde yansıtmaktadır. En geniş

perspektifle agro-ekstraktivizm, Bunker'ın altını çizdiği ekstraktif ve üretken aktiviteler arasındaki farklılaşmayı belirgin olarak gösteren kendine özgü dinamikleri olan bir kapitalist tarım modeli olarak görülebilir. Bu modelin tarihsel özgünlüğü ise ikinci bölümde ortaya konulan “sermaye-doğa ilişkisi” ve “soyut doğa” kavramlarına dayalı bir analitik-teorik perspektifle anlaşılabilir. Bu perspektif, (somut) doğanın sermaye veya değer ilişkileri tarafından domine edilerek doğrudan meta ve değişim değeri üreten nesneleştirilmiş doğaya dönüştüğünü ve böylece kapitalist bir toplumsal tarihsellik kazandığını öne sürmektedir. Bu dönüşüm, salt olarak toprak/orman/mera/nehir/maden/diğer müşterek kaynaklar formunda bir biyofiziksel ekosistemle ilgili değildir. Aynı zamanda, bu ekosistemlerle etkileşim içerisinde olan yerel toplumsal formasyonlar, üretim ve yeniden üretim ilişkileri ve kültürel değerlendirme biçimlerinin ya da başka bir deyişle sosyo-ekolojik ilişkiler ağı ve metabolizmanın meta formu tarafından domine edilmesi, çözülmesi ve dönüşümü anlamına gelmektedir. Çağdaş tarım sorununun bu perspektifle, beşinci olarak, *doğa sorunu* olarak formülasyonu, tarımın metalaşarak dünya ekonomisine entegre olması sorunsalından “tarımsal” biyoekonomi aracılığıyla doğanın kapitalizasyonu ve metalaşmasıyla dünya-tarihsel sermaye/değer ilişkisine entegre olması sorunsalına doğru bir analitik geçişi ifade eder. Bu sorunsal, tarımsal üretimin hem küresel ölçekteki toprak/kaynak/yeşil ekosistem gaspı süreçleriyle (meta menzilleri ya da plantasyonlar aracılığıyla) mekânsal olarak genişleyen hem de tarımsal ekstraktivizm, yeşil ekstraktivizm gibi yeni alanlarla derinleşen doğa dayalı bir meta üretim alanı haline dönüşmesine işaret etmektedir (Taşdemir Yaşın, 2022: 1367). Ekstraktif tarımsal meta üretiminde, doğa (toprak, orman, vb.) değişim değerinin görece daha büyük bir kaynağı/dinamiği haline gelmekte ve emeği artan bir biçimde ikame ederek fazla/artık nüfusu artırmaktadır.

Özellikle Latin Amerika'da yoğunlaşan ancak Güney Asya ve Afrika bağlamında da artan ampirik analizler, agro-ekstraktivizmin çeşitli dinamiklerini monokültür biyoyakıt ve esnek tarımsal ürün (gıda, yem, yakıt) üretiminin genişlemesi ekseninde gözler önüne sermektedir. Bu dinamikler şu şekilde sıralandırılabilir: yerel endüstrilerin ulus ötesi şirketler tarafından satın alınmasına imkân sağlayan kurumsal zeminin oluşturulması; tohum ve girdi tedariki dahil olmak üzere tarım-gıda değer zincirinin temel evrelerinin bu monopoller tarafından kontrol edilmesi; büyük-ölçekli toprak/orman gaspı ve mülkiyeti; ürünlerin endüstriyel işlenmesi ve küresel pazarlama; transjenik tohumların genelleşmesi, pazar kontrolü ve böylece ulus ötesi şirketlere bağımlılığın artması; artan kırsal işsizlik düzeyi de dahil büyük çapta ekolojik ve sosyal hasar (Petras ve Veltmeyer, 2014). McKay (2020) Bolivya özelinde bu süreçleri toprak kontrolü, devlet kontrolü ve değer-zinciri kontrolü olmak üzere üç ana aşama etrafında

özetlemektedir. Özellikle toprak ve doğa kontrolü kapsamındaki toprak edinimleri sadece kullanılmayan topraklarla ilgili olmayıp, daha çok toprak örtüsüne, yapısına ve nüfus yoğunluğuna göre değişim gösteren yerel tarım, ormancılık gibi farklılaşan üretim ve yeniden üretim aktivelere gibi belirli sosyo-ekolojik ilişkilendirme yapılarının içerisinde yer alan toprakları içermektedir (Messerli vd., 2014). Bu bağlamda, bu süreç sadece kapitalist üretim menziline mekânsal bir genişlemesi olarak görülmemeli; aynı zamanda *kapitalist değer ilişkilerinin sosyo-ekolojik derinleşmesi* olarak da görülmelidir. Toprağın büyük sermaye tarafından kontrolü yerel sosyo-ekolojik ilişkilerin, doğaya yüklenen kültürel anlamların ve doğayı değerlendirme biçimlerinin çözülmesi ve dönüşümü anlamına gelmektedir (Taşdemir Yaşın, 2022: 1370). Söz konusu sosyo-ekolojik dönüşümün ampirik bir analizi Senegal'deki agro-ekstraktif dönüşüm örneği çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Benegiamo (2020) Senegal'de tarım sermayesinin pastoral toprakların ve ekosistemlerin gaspı aracılığıyla biyoyakıt ve ayçiçeği üretiminde yarattığı artışın, yerel yarı-göçebe toplulukların pastoral toprak haklarını, agro-pastoral üretim ve yeniden üretim biçimlerini nasıl marjinal hale getirdiğini göstermektedir.

Bu bağlamda, 21. yüzyıl tarım sorununun sosyo-ekolojik bir sorun olarak ya da doğa sorunu olarak formülasyonu, tarım sorununun emek ve sermaye ilişkisi düzlemindeki tekil tartışma zemininden ekoloji, toplum-doğa ilişkisi ve sosyo-ekolojik metabolizma düzlemini de içeren çoğul, ilişkiyel ve bütüncül bir zemine taşınmasını sağlamaktadır. Bu ölçüde de tarım sorununu, sadece kırsal üreticiyi, tarımsal emeği ve gıdayı değil tüm gezegeni, her yönüyle sosyo-ekolojik yeniden üretimi, yaşamı ve sürdürülebilirliği tehdit eden bir sorun olarak ortaya koymaktadır (Taşdemir Yaşın, 2022; Shattuck vd., 2023). Marx'ın 19. yüzyıl düzleminde “kırsal şehirleşmesi” olarak nitelendirdiği tarımdaki kapitalistleşme süreci, 21. yüzyıl düzleminde petro-kimya endüstrisine dayalı kapitalist tarımın biyoteknoloji, genetik ve dijital teknolojiler ile füzyonu sayesinde doğanın “şehirleşmesi” ya da McMichael'ın tabiriyle “teknolojikleşmesi” (McMichael, 2013: 121) olarak vuku bulmaktadır. Doğanın bir meta menzili olarak, başka deyişle soyut/nesneleştirilmiş doğa olarak, yeniden üretildiği bu sürecin diğer bir boyutu da kent sosyolojisi alanında ortaya çıkan “gezegenel kentleşme” (Brenner ve Schmid, 2012) tartışmalarında ortaya konulmaktadır. Dolayısıyla, metabolik yarılma artık gezegenel bir “sosyo-ekolojik yarılma” (Taşdemir Yaşın, 2022: 1367) biçimini almıştır.

3. SONUÇ: TARIM VE KIRIN SINIF TEMELLİ POLİTİK EKOLOJİSİ

Burada sunulan teorik perspektif, sermaye-doğa ilişkisi ve “soyut doğa” kavramları aracılığıyla ekstraktivizmin ve ekstraktivist bir boyut kazanan 21.

yüzyıl tarımının ve tarım sorununun dünya-tarihsel değişim, dönüşüm ve farklılaşma dinamiğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu perspektiften bakıldığında, kapitalizmin “eksik tüketim” ya da “fazla üretim krizi” olarak tezahür eden “birinci çelişkisi” özü itibarıyla ne kadar emek-sermaye arasındaki toplumsal sınıf çelişkisini ifade ediyor ise, “eksik üretim krizi” olarak tezahür eden “ikinci çelişkisi” de özü itibarıyla sermaye-doğa ilişkisine dayalı yeni bir sınıfsal çelişkiye işaret etmektedir. Bu yaklaşım, O’Connor’ın “ikinci çelişki” nosyonunu yalnızca kapitalizmin yeniden üretim krizi olarak değil, aynı zamanda *toplumun ve ekosistemin sosyo-ekolojik yeniden üretim krizi* olarak anlamaktadır. Böylece, sermaye-doğa ilişkisine dayalı yeni sınıfsal oluşumları ve bu oluşumların anlattığı çoğul ve bütüncül bir sınıf kavramını düşündürmekte ve sosyo-ekolojik krizi sınıfsal temelde politikleştirmektedir. Bu perspektif, Marksist sınıf analizine böylece daha komplike bir boyut kazandırırken, aynı zamanda politik-ekolojiye de sınıf analitik lensi getirmeyi amaçlamaktadır. Böyle bir sınıf kavramı bağlamında, “ikinci çelişki” doğayı metalaştırarak ona tahakküm eden sermaye ile doğanın yeniden üretimine katkıda bulunduğu ve sosyo-ekolojik metabolizmayı desteklediği halde doğadan koparılan toplumsal gruplar arasındaki yeni bir sosyo-ekolojik sınıf çelişkisini ifade etmektedir.

Bu noktada, Ariel Salleh’in (2010) toplumsal yeniden üretimin aktörlerini ve pratiklerini ekolojik bir perspektifle yeniden ele alması oldukça aydınlatıcıdır. Salleh, köylüler, küçük üreticiler, pastoralistler, yerliler, kadınlar gibi toplumsal kesimler tarafından sosyo-ekolojik yeniden üretime yönelik sarf edilen emek biçimlerini “endüstri dışı emek” ve bu kesimlerin sosyo-ekolojik metabolizmanın sürdürülmesine yönelik ürettiği değeri “metabolik değer” olarak tanımlamaktadır. Sosyo-ekolojik bir sınıf yaklaşımı, kapitalizmin ekstraktivist genişlemesi ve derinleşmesi kapsamında doğanın soyutlanması ve metalaşması ile Salleh’in bahsettiği metabolik değer üreticilerinden koparılmasını yeni bir politik-ekolojik sınıfsal çelişki ve mücadele alanı olarak görmektedir. Söz konusu çelişki, sermaye-doğa ilişkisi ve bu ilişkinin derinleştirdiği küresel çevre ve iklim krizi nedeniyle doğa ile sürdürülebilir metabolik bağ kuramayan toplum kesimlerinin artmasını yansıtmaktadır. Kentlerde artan “prekarya” (Standing, 2011) veya “artık”, “ihtiyaç fazlası” işsizler ordusunun potansiyel bileşenleri haline gelen bu kesimlerin (sermaye-emek ilişkisi ekseninde bir ekonomik dağılım ve ücret sorunu ile ortaya konan) geçim krizinin aynı zamanda sermaye-doğa ilişkisi ekseninde bir ekolojik dağılım (Martinez-Alier, 2002), sosyo-ekolojik yeniden üretim ve yaşam krizi olmasına işaret etmektedir (Leff, 2021).

21. yüzyıl tarihsel zemininde, özellikle neoliberal birikim rejimi çerçevesinde yeni bir ekstraktivist genişleme ve derinleşme gösteren kapitalist dünya ekonomisi tarafından toplum-doğa ilişkisinin dönüştürülmesini politikleştiren ekoloji

hareketleri böyle bir sosyo-ekolojik sınıfsal çelişkinin tezahürleri olarak ortaya çıkmaktadırlar. Bu hareketler, çevreciliği sistem karşıtı birer sosyal hareket olarak inşa etmekte (Taşdemir Yaşın, 2023) ve Gramsci'den ilham alan kapitalist hegemonya-karşıtı bir politik ekolojinin (Andreucci, 2018) toplumsal güçleri haline gelmektedir. Ekolojiyi yaşamın merkezine yerleştiren yeni bir toplumsallık inşasının (Adaman, Avcı ve Yeniev, 2023; Özkaya, 2019) başat bir toplumsal ve sosyo-ekolojik yeniden üretim gücü (Barca 2020) olarak ortaya çıkmaktadırlar. Sermaye-doğa ilişkisi analitik lensinin bize sunduğu yeni sosyo-ekolojik sınıfsal perspektif, Gramsci'nin işçi sınıfı ve köylü ittifakında dayalı hegemonya karşıtlığını kapitalizmin değer ilişkilerine içkin hem emek hem de doğa eksenli çoğul bir sınıfsal eklemlenme zeminine taşımaktadır. Örneğin, bir yandan La Via Campesina (Köylü Yolu) hareketi başta olmak üzere kırsalda gelişen ya da kır/ tarımı temsil eden gıda, toprak, kaynak egemenliği iddiasındaki pek çok yerel ve uluslararası ekoloji eksenli hareket sermaye-doğa ilişkisinin özel bir biçimi olarak ekstraktif tarımı anti-sistemik bir biçimde politikleştirmiştir. Diğer yandan, iklim adaleti hareketi de dahil olmak üzere pek çok çevreci hareket tarımı hegemonya karşıtı merkezi bir politik araç ve yine Gramsci'nin ifadesiyle praksis haline getirmektedir (Taşdemir Yaşın, 2022). Böylece, tarım böyle bir çoğul sınıfsal eklemlenme ya da birleşmenin temel bir politik alanı ve stratejisi haline dönüşmektedir. Tarım, yoğunlaşan sermaye karşısında sadece bir geçim ve gıda kaynağı aracı olmaktan çıkıp, doğa ile yaşamsal ve kültürel bir ilişkilene biçimi olarak yeniden inşa edilmektedir (Taşdemir Yaşın, 2019, 2022).

Bu makalenin odağı dünya-tarihsel düzlem olmakla birlikte, böyle bir politik ekolojik dönüşüm ve perspektif Türkiye eksenli tarım ve kır tartışmaları açısından büyük önem arz etmektedir. Türkiye'de özellikle 1990'lardan itibaren; ekstraktif birikim süreçleri genişlemekte ve yoğunlaşmakta, küresel şirketleşmiş tarımsal biyoekonomi (gıda/yem/biyoyakıt) rejimi kapsamında tarım, kır ve gıda-tarım endüstrisi birbiriyle ilintili bir biçimde hızlı bir dönüşüme tabii olmakta ve bunlara paralel kırdaki ve kentte çevresel adalet ve yeni "köylü"/gıda/tarım hareketleri yükselmekte ve toplumsal politik ekolojik zemin ivmeli bir genişleme göstermektedir. Bu bağlamda, Türkiye özelinde kapsamlı araştırma, tartışma ve politika geliştirme ihtiyacı olan bazı temel alanları şu şekilde sınıflandırabiliriz: i) *Türkiye tarımının, kırsal ve kır-kent ilişkisinin sosyo-ekolojik/agro-ekolojik dönüşümü ve bu dönüşümün hem emek-geçim-sosyal refah ekseninde hem de doğa-toplumsal metabolizma-yaşam ekseninde yarattığı çelişkiler*. Bu konuda önemli bir örnek Türkiye'de hayvancılığın ve hayvansal gıda ürünleri endüstrisinin sosyo-ekolojik yeniden üretim dengesi aleyhinde dönüşümüdür (bkz. Zeybek, 2016). Türkiye'de endüstriyel, ekstraktif ve küçük ölçekli tarımın kırdaki diğer ekstraktif birikim süreçleriyle ilişkisi de bu bağlamda önem kazanmaktadır. ii) *Türkiye'nin tarım, kır,*

kır-kent ilişkisi eksenli politik-ekolojik tarihselliği: Bu, “köylü”, “küçük üretici çiftçi”, “tarım işçisi” gibi kır ve tarımın temel öznelinin kent/gıda/toprak/doğa/yeniden üretim ile ilişkili bir biçimde nasıl dönüştüğünü (bkz. Türkkın, 2025), yeni kır-kent, tarım-ekoloji, emek-doğa, geçim-yaşam, mekan-zaman bağları inşa eden toplumsal yeniden üretim biçimleri ve hareketlerinin gelişimini, tarımda ve kırdaki yeni sosyo-ekolojik sınıf ihtilaflarının ortaya çıkışını anlamaya işaret etmektedir. iii) *i ve ii kapsamında ifade edilen sosyo-ekolojik ve politik ekolojik değişim ve dönüşüm dinamiklerinin zorunlu kıldığı, kapitalist, ekstraktif ve kalkınmacı tarımsal (yeniden) üretim ilişkilerine alternatif demokratik tarım, kırsallık, kır-kent ilişkisi politikaları, modelleri ve stratejilerinin geliştirilmesi:* Bu doğrultuda, örneğin Avrupa’da gelişen küçülme (*degrowth*) hareketi ve perspektifi bağlamında alternatif bir toplumsallık ve sosyo-ekolojik ilişkilendirme biçiminde bir tarım stratejisi inşasının olasılıkları ve olanaklarının değerlendirilmesi önemli hale gelmektedir (Gerber, 2020). Bu özel sayıda örneği olduğu gibi, alternatif kır-tarım-ekoloji eksenli kolektif ve müşterekleşme pratiklerinin (çeşitli kooperatifler, kolektif agroekoloji hareketleri gibi) sosyo-ekolojik ve politik ekolojik karakterini ve etkilerini anlamak ve bu doğrultuda politika ve stratejiler geliştirmek önem kazanmaktadır.

Sonuç olarak, sermaye-doğa ilişkisinin hem küresel ölçekli genişlemesi ve hem de tarımı da dönüştürecek ölçüde sosyo-ekolojik derinleşmesi dikkate alındığında, yerele özgü nitelikler gösteren politik ekolojik alanın ve mücadelenin dünya-tarihsel mahiyeti ve önemi daha iyi anlaşılacaktır. Sermaye-doğa ilişkisi analitik lensi politik ekolojiye ekonomi-politiğe dayalı sınıfsal bir analiz ve politika zemini, ekonomi-politiğe ise sosyo-ekolojik dönüşümün tarihselliğini anlaşılır kılacak ve politik ekolojik hareketleri dikkate alacak bir tarih-teori-praksis diyalektiği alanı sağlamaktadır. Bu makale, söz konusu perspektifi- özellikle teorik ve tarım sorunu dünya-tarihsel temelleriyle birlikte – Türkiye’deki tarım ve kır tartışmaları düzlemine taşımayı amaçlamıştır. Böylece hem akademik araştırmalar hem de politika oluşturma süreçlerinde tarımın, kır ve kır-kent ilişkilerinin sosyo-ekolojik dönüşümünün ve gelişen politik-ekolojik öznelinin merkezi bir konuma yerleşmesini hedeflemektedir.

KAYNAKÇA

Adaman, Fikret, Duygu Avcı ve Gökçe Yeniev (2023), “Türkiye’de tarımın dönüşümü: Nesnel koşullardan somut ütopyalara”, *Birikim*, 406-407: 121-128.

Adaman, Fikret ve Sena Akkoç (2023), *Gıdanın Politik Ekolojisi* (İstanbul: Metis Yayınları).

Akram-Lodhi, A. Haroon (2021), “The Ties That Bind? Agroecology and the Agrarian Question in the Twenty-First Century”, *The Journal of Peasant Studies*, 48 (4): 687–714.

Andreucci, Diego (2018), “Populism, Emancipation, and Environmental Governance: Insights from Bolivia”, *Annals of the American Association of Geographers*, 109 (2): 624–633.

Araghi, Farshad (2009a), “The Invisible Hand and the Visible Foot Peasants, Dispossession and Globalization”, A. Haroon Akram-Lodhi ve Cristóbal Kay (Der.), *Peasants and Globalization: Political Economy, Rural Transformation and the Agrarian Question* (New York: Routledge).

Araghi, Farshad (2009b), “Accumulation by Displacement: Global Enclosures, Food Crisis, and the Ecological Contradictions of Capitalism”, *Review*, 32 (1): 113-146.

Aydın, Zülküf (2018), *Çağdaş Tarım Sorunu* (Ankara: İmge).

Baird, Ian G. ve Keith Barney (2017), “The Political Ecology of Cross-Sectoral Cumulative Impacts: Modern Landscapes, Large Hydropower Dams and Industrial Tree Plantations in Laos and Cambodia”, *The Journal of Peasant Studies*, 44 (4): 769-795.

Barca, Stefania (2020), *Forces of Reproduction* (Cambridge: Cambridge University Press).

Benegiamo, Maura (2020), “Extractivism, Exclusion and Conflicts in Senegal’s Agro-Industrial Transformation”, *Review of African Political Economy*, 47 (166): 522-544.

Borras, Saturnino, Jennifer C. Franco, Sergio Gómez, Cristobal Kay ve Max Spoor (2012), “Land Grabbing in Latin America and the Caribbean”, *The Journal of Peasant Studies*, 39 (3-4): 845–872.

Borras, Saturnino ve Jennifer C. Franco (2018), “The Challenge of Locating Land-Based Climate Change Mitigation and Adaptation Politics Within a Social Justice Perspective: Towards an Idea of Agrarian Climate Justice”, *Third World Quarterly*, 39 (7): 1308-1325.

Borras, Saturnino, Ian Scoones, Amita Baviskar, Marc Edelman, Nancy L. Peluso ve Wendy Wolford (2021), “Climate Change and Agrarian Struggles: An Invitation to Contribute to a JPS Forum”, *The Journal of Peasant Studies*, 49 (1): 1-28.

Brenner, Neil ve Christian Schmid (2012), “Planetary Urbanization”, Matthew Gandy (Der.), *Urban Constellations* (Berlin: Jovis).

Bruna, Natacha (2022), “A Climate-smart World and the Rise of Green Extractivism”, *The Journal of Peasant Studies*, 49 (4): 839-864.

Bunker, Stephen (1985), *Underdeveloping the Amazon: Extraction, Unequal Exchange, and the Failure of the Modern State* (Urbana: University of Illinois Press).

Bunker, Stephen ve Paul Ciccantell (2005), *Globalization and the Race for Resources* (Baltimore: Johns Hopkins University Press).

Bunker, Stephen (2007), “Natural values and the physical inevitability of uneven development under capitalism”, Alf Hornborg, John R. McNeill ve Joan Martinez-Alier (Der.), *Rethinking Environmental History: World-system History and Global Environmental Change* (Lanham: AltaMira Press).

Burchandt, Hans-Jürgen ve Kristina Dietz (2014), “(Neo-) Extractivism - A New Challenge for Development Theory from Latin America”, *Third World Quarterly*, 35 (3): 468–86.

Burkett, Paul (1999a), *Marx and Nature: A Red and Green Perspective* (New York, St. Martin's Press).

Burkett, Paul (1999b), “Nature in Marx reconsidered: A silver anniversary assessment of Alfred Schmidt’s concept of nature in Marx”, *Organization and Environment*, 10 (2): 164–83.

Chagnon, Christopher W., Francesco Durante, Barry K. Gills, Sophia E. Hagolani-Albov, Saana Hokkanen, Sohvi M. J. Kangasluoma, Heidi Konttinen, Markus Kröger, William LaFleur, Ossi Ollinaho ve Marketta P. S. Vuola (2022), “From extractivism to global extractivism: the evolution of an organizing concept”, *The Journal of Peasant Studies*, 49 (4): 760-792.

Commoner, Barry (1972), *The Closing Circle: Nature, Man, and Technology* (New York, Knopf).

Crippa, Monica, Efsio Solazzo, D. Guizzardi, Fabio Monforti-Ferrario, Francesco N. Tubiello ve Adrian Leip (2021), “Food Systems are Responsible for a Third of Global Anthropogenic GHG Emissions”, *Nat Food*, 2: 198-209.

Elson, Diane (1979), *Value: The Representation of Labour in Capitalism* (London: CSE Books).

Foster, John B (1999a), *Marx's ecology: Materialism and nature* (New York: Monthly Review Press).

Foster, John B. (1999b), "Marx's Theory of the Metabolic Rift: Classical Foundations for Environmental Sociology", *American Journal of Sociology*, 105 (2): 366-405.

Foster, John B. (2002), *Ecology against capitalism* (New York: Monthly Review Press).

Foster, John B. (2022), *Capitalism in the Anthropocene: Ecological Ruin or Ecological Revolution* (New York: Monthly Review Press).

Gerber, Julien-François (2020), "Degrowth and critical agrarian studies", *The Journal of Peasant Studies*, 47 (2): 235–264.

Gorz, Andre (1994), *Capitalism, Socialism, Ecology* (London: Verso).

Gudynas, Eduardo (2021), *Extractivisms: Politics, Economy and Ecology* (Fernwood).

Harvey, David (2005), *A Brief History of Neoliberalism* (New York: Oxford University Press).

Kallis, Giorgos (2019), *Limits: Why Malthus Was Wrong and Why Environmentalists Should Care* (Stanford University Press).

Keyder, Çağlar ve Zafer Yenal (2020), *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük* (İstanbul: İletişim).

Kröger, Markus (2021), *Extractivisms, Existences and Extinctions: Monoculture Plantations and Amazon Deforestation* (Routledge).

Leff, Enrique (2021), *Political Ecology: Deconstructing Capital and Territorializing Life* (Palgrave MacMillan).

Mahowald, Natalie M., Daniel S. Ward, Scott C. Doney, Peter G. Hess ve James T. Randerson (2017), "Are the Impacts of Land use on Warming Underestimated in Climate Policy?", *Environmental Research Letters*, 12: 9.

MartinezAlier, J. (1995), "Distributional Issues in Ecological Economics", *Review of Social Economy*, 53 (4): 511-528.

Martinez-Alier, Joan ve M. O'Connor (1996), "Ecological and economic distribution conflicts", Robert Costanza, Olman Segura ve Joan Martinez-Alier (Der.), *Getting Down to Earth* (Washington, DC: Island Press): 153-183.

Martínez-Alier, Joan (2001), "Mining Conflicts, Environmental Justice, and Valuation", *Journal of Hazardous Materials*, 86 (1-3): 153–170.

Martínez-Alier, Joan (2002), *The Environmentalism of the Poor: A Study in Ecological Conflicts and Valuation* (Edward Elgar Publishing).

Martinez-Alier, Joan (2011), "The EROI of Agriculture and Its Use by the Via Campesina", *Journal of Peasant Studies*, 38 (1): 145-160.

Martínez-Alier, Joan, Leah Temper, Daniela Del Bene ve Arnim Scheidel (2016), "Is There a Global Environmental Justice Movement?", *The Journal of Peasant Studies*, 43 (3): 731-755.

Marx, Karl (1973), *Grundrisse* (New York: Vintage Books).

Marx, Karl (1976), *Capital I: A critique of political economy* (London: Penguin Books).

McKay, Ben (2020), *The Political Economy of Agrarian Extractivism: Lessons from Bolivia* (Rugby: Practical Action Publishing).

McMichael, Philip (2008), "Peasants Make Their Own History, But Not Just as They Please...", Saturnino M. Borrás, Marc Edelman ve Cristobal Kay (Der.) *Transnational Agrarian Movements Confronting Globalization* (Malden: Wiley-Blackwell).

McMichael, Philip (2009), "Food Sovereignty, Social Reproduction and the Agrarian Question", A. Haroon Akram-Lodhi ve Cristobal Kay (Der.) *Peasants and Globalization: Political Economy, Rural Transformation and the Agrarian Question* (New York: Routledge).

McMichael, Philip (2013), *Food Regimes and Agrarian Questions* (Rugby: Practical Action Publishing).

McMichael, Philip (2016), "Commentary: Food Regime for Thought", *The Journal of Peasant Studies*, 43 (3): 648–670.

Messerli, Peter, Markus Giger, Michael B. Dwyer, Thomas Breu ve Sandra Eckert (2014), "The Geography of Large-Scale Land Acquisitions: Analysing Socio-Ecological Patterns of Target Contexts in the Global South", *Applied Geography*, 53: 449–459.

Moore, Jason W. (2000), "Environmental Crises and the Metabolic Rift in World-historical Perspective", *Organization & Environment*, 13 (2): 123-57.

Moore, Jason W. (2003), "The Modern World-system as Environmental History? Ecology and the Rise of Capitalism", *Theory and Society*, 32: 307–77.

Moore, Jason W. (2010), "The End of the Road? Agricultural Revolutions in the Capitalist World-Ecology, 1450– 2010", *Journal of Agrarian Change*, 10 (3): 389–413.

Moore, Jason W. (2011), "Transcending the Metabolic Rift: A Theory of Crises in the Capitalist World-ecology", *The Journal of Peasant Studies*, 38 (1): 1-46.

Moore, Jason W. (2015), *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital* (London: Verso).

O'Connor, James (1991), "On the Two Contradictions of Capitalism", *Capitalism Nature Socialism*, 2 (3): 107-109.

O'Connor, James (1994), "Is Sustainable Capitalism Possible?", *Martin O'Connor (Der.) Is Capitalism Sustainable? Political economy and the politics of ecology* (New York: Guilford Press).

O'Connor, James (1996), "The Second Contradiction of Capitalism", *Ted Benton (Der.) The greening of Marxism* (New York and London: the Guilford Press).

Özkaya, Tayfun (2019), *Başka Bir Köylülük Mümkün* (İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi).

Petras, James ve Henry Veltmeyer (2014), *Extractive Imperialism in the Americas: Capitalism's New Frontier* (Brill).

Postone, Moishe (1993), *Time, labor and social domination* (University of Cambridge Press).

Rosdolsky, Roman (1974), "Comments on the Method of Marx's Capital and Its Importance for Contemporary Marxist Scholarship," *New German Critique*, 3 (Autumn): 62-72.

Salleh, Ariel (1997), *Ecofeminism as Politics: Nature, Marx, and the Postmodern* (London and New York: Zed Books).

Salleh, Ariel (2010), "From Metabolic Rift to 'Metabolic Value': Reflections on Environmental Sociology and the Alternative Globalization Movement", *Organization & Environment*, 23 (2): 205-219.

Sayer, Derek (1979), *Marx's method: Ideology, science, and critique in Capital* (NJ: Harvester Press).

Sayer, Derek (1987), *The Violence of Abstraction* (Oxford: Basil Blackwell).

Schmidt, Alfred (1965), *The concept of nature in Marx* (Bristol: Western Printing Services).

Schneider, Mindi ve Philip McMichael (2010), “Deepening, and Repairing, the Metabolic Rift,” *The Journal of Peasant Studies*, 37 (3): 461-84.

Schwab, Klaus (2017), *The Fourth Industrial Revolution* (London: Portfolio Penguin).

Selwyn, Benjamin (2021), “A Green New Deal for Agriculture: For, Within, or Against Capitalism?,” *The Journal of Peasant Studies*, 48 (4): 778-806.

Shattuck, Annie, Grajales, Jacobo, Jacobs, Ricardo, Sauer, Sergio, Galvin, Shaila S., & Hall, Ruth (2023), “Life on the land: new lives for agrarian questions”, *The Journal of Peasant Studies*, 50 (2): 490–518.

Sraffa, P. (1960), *Production of Commodities by Means of Commodities* (London, New York: Cambridge Üniversitesi Yayinevi).

Standing, Guy (2011), *The Precariat: The New Dangerous Class* (London: Bloomsbury Publishing).

Taşdemir Yaşın, Zehra (2014), *Capital, nation-state and nature: Oil and reproducing Mosul in the modern world economy* (PhD diss.) (Binghamton: SUNY).

Taşdemir Yaşın, Zehra (2017), “The Adventure of Capital with Nature: From the Metabolic Rift to the Value Theory of Nature”, *The Journal of Peasant Studies*, 44 (2): 377-401.

Taşdemir Yaşın, Zehra (2019), “Contextualizing the Rise of Environmental Movements in Turkey: Two Instances of Anti-Gold Mining Resistance”, Onur İnal ve Ethemcan Turhan (Der.) *Transforming Socio-Natures in Turkey: Landscapes, State and Environmental Movements* (Londra: Routledge).

Taşdemir Yaşın, Zehra (2022), “The Environmentalization of the Agrarian Question and the Agrarianization of the Climate Justice Movement”, *The Journal of Peasant Studies*, 49 (7): 1355-1386.

Taşdemir Yaşın, Zehra (2023), “The Socio-ecological Question, the Global Environmental Justice Movement and Anti-systemic Environmentalism”, *Perspectives on Global Development and Technology*, 21: 466-489.

Toledo, Victor M. (1996), “The Ecological Crisis: A Second Contradiction of Capitalism?”, T. Benton (Der.), *The greening of Marxism* (New York: the Guilford Press).

Tomich, Dale W. (2004), *Through the prism of slavery: Labor, capital, and world economy* (Lanham: Rowman & Littlefield Publishers).

Tomich, Dale W. (2015), "The Limits of Theory: Capital, Temporality, and History", *Review*, 38 (4): 329-368.

Türkkan, Candan (2023), *İstanbul'u Doyurmak: Gıda İlaşesinin Politik Ekonomisi* (İstanbul: İletişim).

Türkkan, Candan (2025), "Entrepreneurial back-to-landers: Neo-farmers in Turkey", *Journal of Rural Studies*, 113: 103503.

Weis, Tony (2007), *The Global Food Economy: The Battle for the Future of Farming* (London: Zed Press).

Weis, Tony (2010), "The Accelerating Biophysical Contradictions of Industrial Capitalist Agriculture", *Journal of Agrarian Change*, 10 (3): 315-341.

Weis, Tony (2013), *The Ecological Hoofprint: The Global Burden of Industrial Livestock* (London: Zed Books).

Zeybek, Sezai Ozan (2016), "Biyo-Politika, Güvenlik ve Anti-Piyasalar: Türkiye'de Endüstriyel Hayvancılığın Seyri", *Toplum ve Bilim*, 138 (139): 106-125.